

מאמרים ומחקרים בידיעת הארץ

106-105

טבת תשנ"ה

דצמבר 1994

אריאל

כתב עת לידיעת

ארץ-ישראל

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל

105 – 106

שנה שש-עשרה
דצמבר 1994 / טבת תשנ"ה

המשתתפים בחוברת זו:

שמעון גיבסון

ארכיאולוג, ה-P.E.F., לונדון

ד"ר גבריאל ברקאי

החוג לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר יצחק מגן

קמ"ט ארכיאולוגיה, יהודה ושומרון

מיכאל דדון

ארכיאולוג וזופר בצוות קמ"ט
ארכיאולוגיה, יהודה ושומרון

חנן גינת

גיאלוג, המרכז ללימודי הסביבה,
קיבוץ סמר

אסף הולצר

ארכיאולוג, המרכז ללימודי הסביבה,
קיבוץ סמר

פרופ' יהושע שוורץ

החוג ללימודי ארץ-ישראל,
אוניברסיטת בר אילן, רמת גן

ד"ר אסתי דבורז'צקי

היסטוריונית וחוקרת ארץ-ישראל, חיפה

נתן שור

חוקר ארץ-ישראל, צהלה

ד"ר אליעזר שוורץ

רופא במחלקה הפנימית בתל השומר
ויועץ משרד החוץ למחלות טרופיות

ד"ר אברהם דוד

היסטוריון וחוקר, המכון לתצלומי כתבי יד
בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי,
ירושלים

ד"ר מרגלית שילה

היסטוריונית, החוג ללימודי ארץ-ישראל,
אוניברסיטת בר אילן, רמת גן

פרופ' שמואל אביצור

החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת תל אביב
(בגמלאות)

רות ברנדט

ארכיונאית, חיפה

פרופ' נילי ליפשיץ

החוג לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

זהר עמר

החוג ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת
בר אילן, רמת גן

ד"ר יעקב ניר

המכון הגיאולוגי, ירושלים

ד"ר דורון מור

גיאלוג, מנהל מחוז הצפון במשרד החינוך

אלי שילר

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

מאמרים ומחקרים בידיעת הארץ

ערכו: גבריאל ברקאי ואלי שילר

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

הקדמה

בחוברת זו, המופיעה במתכונת מורחבת, ימצא הקורא מבחר מאמרים בנושא ארץ-ישראל הרואים כאן אור לראשונה. החוברת דומה במידה רבה לחוברות המאה (א' וב') שזכו להצלחה רבה ולהדים חיוביים ביותר. החוברת, המצטיינת בגיוון רב, נחלקת לשערים אחדים: ירושלים וסביבתה; היסטוריה וארכיאולוגיה; תולדות הישוב; טבע וארץ; תמונות וטמונות; מוזיאונים חדשים בישראל, ולבסוף, סקירת ספרים חדשים. מאמצים רבים הושקעו על ידינו כדי להביא מאמרים בעלי עניין, שנכתבו ברובם על-ידי חוקרים וכותבים ידועים בתחומם. חשיבות מיוחדת במסכת זו נודעת לפרק המורחב המוקדש למוזיאונים חדשים, ולשינויים ועידכונים שחלו בנושא זה בשנים האחרונות.

מקום נרחב הוקדש לסקירת ספרים חדשים. אנו רואים חשיבות רבה למדור זה, שבו גם מובאת ביקורת על הספרים ככל שהדבר מתבקש.

* * *

לבסוף, לא נותר לנו אלא להודות לאלה שסייעו לנו במלאכתנו. בראש וראשונה הננו להודות לד"ר גבריאל ברקאי מהחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב, שנטל על עצמו את מלאכת הייעוץ והעריכה המדעית, שלא על מנת לקבל פרס. אין ספק שתרומתו מטביעה את חותמה על איכות החוברות ורמתן ובהתייחסות הציבור, ובעיקר הקהילה המדעית, לכלל המפעל. הננו מודים גם לפרופ' דב רפל, לפרופ' אבנר רבן וליהודה זיו, על תרומתם בסקירת הספרים. כמו כן הננו להודות לאלונה ליפשיץ ממועצת המוזיאונים, על שיתוף הפעולה.

אנו מודים גם למוסדות ולאישים שהעמידו חומר איורי רב חשיבות לרשותנו: תודתנו לסימה זליג מארכיון הקק"ל, לארכיון הציוני ועובדיו, לארכיון תל חי ולצלם זאב רדובן, על הצילומים שהעמידו לרשותנו.

על אף עזרתם של האישים והמוסדות הנזכרים, אם יש מקום לתיקונים ולהשלמות, הם כולם על אחריות כותב שורות אלו, ויבואו לתיקונם במהדורות הבאות. לא נותר לנו אלא לקוות שהחומר המגוון ישרת נאמנה את קהל הקוראים והמתעניינים.

אלי שילר

ירושלים, טבת תשנ"ה

דצמבר 1994

תוכן עניינים

ירושלים וסביבתה

- שמעון גיבסון / בתי המלון הראשונים בירושלים 11
- גבריאל ברקאי / רגל של שולחן אבן מימי הבית השני
מחפירות צ'רלס וורן בירושלים 19
- אלי שילר / "אבן מאסו הבונים" 22
- יצחק מגן ומיכאל דדון / קבר שמואל הנביא 25

היסטוריה וארכיאולוגיה

- חנן גינת ואסף הולצר / אדם ונוף בבקעת תמנע 35
- יהושע שוורץ / הכוהנים ביריחו בתקופת בית שני 52
- אסתי דבורז'צקי / קיסרי רומי בחמי המרפא בארץ-ישראל 58
- נתן שור / לתולדות מגפת הדבר בארץ-ישראל 67

תולדות הישוב

- אברהם דוד / מקורות חדשים לחידוש הישוב היהודי
בטבריה במאה ה־16 81
- מרגלית שילה / תרומתו של ארתור רופין לעיצוב דמותה
של העליה השנייה 87
- שמואל אביצור / הפרדסנות העברית בראשית ההתיישבות 95
- רות ברנדט / לתולדות "סנטוריום כרמל" בחיפה 101

טבע וארץ

- נילי ליפשיץ / הצומח בעבר הירדן 105
- זהר עמר / פרדריך הסלקוויסט – מחלוצי המחקר הבוטני
המדעי בארץ-ישראל 114

- 121 ..... יעקב ניר / מצוקי הכורכר בחוף הים התיכון של ישראל
- 134 ..... דורון מור / סיור גיאולוגי-וולקני ברמת הגולן

תמונות וטמונות

- 142 ..... אוסף צילומים נדיר מעכו

- 151 ..... אלי שילר / מוזיאונים חדשים בישראל

תוכן עניינים (153); מוזיאונים חדשים (155); תצוגות אחרות (174);
 מוזיאונים בתכנון ובהקמה (176); לקט חדשות ועדכונים ממוזיאונים
 ותיקים (179); רשימת המוזיאונים (שעות פתיחה וכו') (185)

- 194 ..... מכתבים למערכת

- 196 ..... סקירת ספרים חדשים

ירושלים וסביבתה

בתי המלון הראשונים בירושלים

שמעון גיבסון

בתי המלון הראשונים בירושלים נוסדו בשנות החמישים של המאה הקודמת. אחד הראשונים שבהם היה "מלון הים התיכון" (מדיטרניאן), שהוקם בסמוך לשער יפו. למלון היתה חשיבות בשל מיקומו המרכזי ליד השער החשוב ביותר של ירושלים, כמו גם בסמוך לקונסוליה הבריטית באותם ימים. אין תימה שאישים ידועים, ובהם חוקרי "קרן המחקר הבריטית", התאכסנו במלון זה, שהיה לחלק בלתי נפרד מתולדותיהם בארץ-ישראל. בין אלו שהתאכסנו ב"מלון הים התיכון" ראוי להזכיר את צ'. וורן, ר. סטיוארט, ק. ר. קונדר וצ'. פ. טירוויט-דרייק. זה האחרון הובהל למלון מיריחו כשהוא קודח, ומצא שם את מותו (1874).

* * *

נוסעים ועולי רגל שהגיעו לירושלים עד למחצית הראשונה של המאה הקודמת, אך בקושי היו מסוגלים למצוא בה מקום להניח את ראשם. מצב זה השתנה במחצית השנייה של המאה, כאשר גבר זרם עולי הרגל, שכלל גם קבוצות תיירים מאורגנות. בעקבות זאת הוקמו מספר בתי מלון בירושלים, בעיקר ליד שער יפו ושער שכם. הרברנד ר. סטיוארט, שהגיע לירושלים ב־1854 מתאר:

"לפני שנים מספר, מי היה חולם על מלון בירושלים? אך כיום יש שניים ליד שער יפו, המתחרים על חסדי עולי הרגל. מיד עם היכנסי לעיר, מישוהו תחב מכתב לידי ובו המלצה אישית של הקונסול הבריטי על 'מלון הים התיכון' של האזור, שהוא נקי ומרווח. מצויד בהמלצה כה מכובדת, עשיתי את דרכי לאותו מלון, ולא היתה לי סיבה להתחרט" (סטיוארט 1857, 250-251).

באופן דומה כותב הצייר האנגלי ה. ברטלט בשנת 1853:

"בימים עברו, כאשר נוסע הגיע לירושלים, לא נמצאה ברירה לפניו, אלא ללון באחד המנזרים, או בבית פרטי, בעוד משרתו דואג לסל מזונו. כיום ישנם שני בתי מלון בירושלים: 'מלון הים התיכון' ו'מלון מלטה', במקום שמצויים חדרים מרווחים ונקיים במחיר ממוצע של 35 פיאסטרים ליום, הכל בהתאם לרמת החדר והמזון המוגש, הכולל בקבוק יין, המיוצר באזור ירושלים. היין היותר משובח, הוא מעולה באמת. עבור מקום לינה נאות בירושלים, מחיר זה אינו יכול להחשב כיקר. בתי מלון אלה מלאים עד אפס מקום, בעיקר בחורף ובאביב" (ברטלט 1855, 17-18).

סטיוארט אינו מזכיר את המקום המדויק של "מלון הים התיכון". הוא מציין רק שהוא נמצא סמוך לשער יפו, לאחר שעוברים את המצודה ואת "כנסיית המשיח" ולאחר שיורדים ברחוב צר – ונראה שהכוונה לרח' דוד – שבו מצויים בתים עלובים למראה מזה ומזה, מגיעים ל"מלון הים התיכון". הוא מוסיף, שבסמוך היה מלון נוסף, שנוהל בידי אנטוניו זמיט.

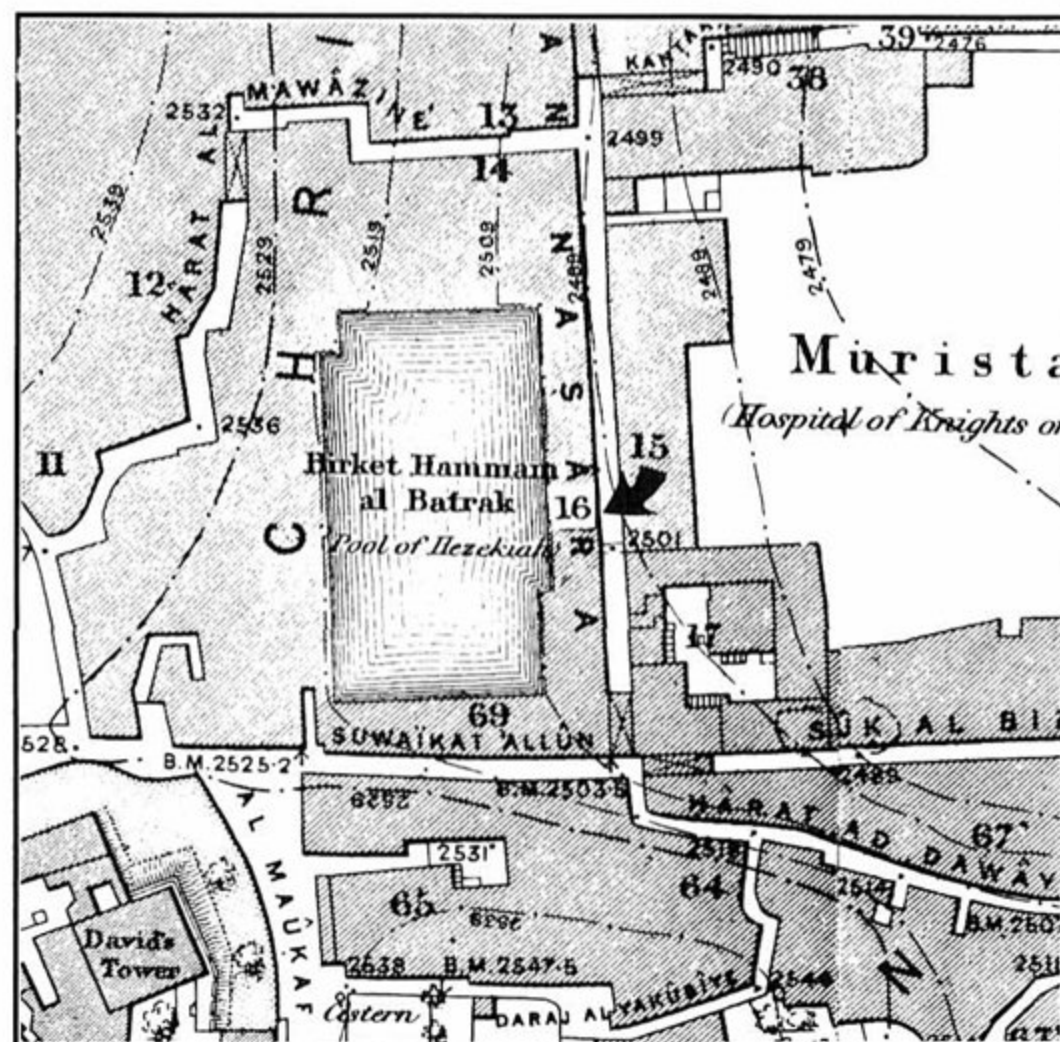
ברטלט מביא תאור מפורט על שני בתי המלון:

"כאשר יורדים מרח' דוד, הפניה הראשונה שמאלה מוליכה לרח' הנוצרים. רחוב זה נראה מודרני יותר מהרחובות האחרים בעיר, ובו נמצאים משרדי אוניות הקיסור הפוקדות את יפו. כן מצויים בו שני בתי מלון שהוזכרו זה מכבר. 'מלון הים התיכון' הוא מלון נאה, הנחשב מודרני ויקר יותר, מזה השני: 'מלון מלטה', שבעליו הגיע ממלטה. הבניין נמצא במסעף רח' הנוצרים והסמטה

המוליכה למנזר היווני. אף שכלפי חוץ הוא לא נראה מרשים במיוחד, הוא מאוורר היטב ונוח. חדריו מקורים בקמרונות, ולו חלונות עם שבכה בסגנון ערבי. לפניו היה זה ביתו של אפנדי תורכי. לחדרי הקומה העליונה מרפסת, שממנה נשקף מראה מרהיב על העיר. התגוררתי במלון זה בביקורי האחרון בעיר והיו לי כל הסיבות להיות שבע רצון... ראוי לציין, שלמצוא מקום לינה בירושלים איננו דבר של מה בכך" (ברטלט 1855, 89).

המידע שמוסר ברטלט על "מלון הים התיכון" כוון, מוצא את אישורו במפת הסקר הברי-טית, שהוכנה בידי צ'. וילסון ב-1864/65. הבניין (מס' 16 במפה) היה בגוש הבניינים שממזרח לבריכת חזקיהו, סמוך לקצה הדרומי של רח' הנוצרים (וילסון 1866). נראה שמכאן צילם גיימס גרהם ב-1860 את כנסיית הקבר "מגג המלון שבדרום רח' הנוצרים" – כדבריו. לעתים הוא נקרא גם "מלון האזור" על שם בעליו, כפי שמצוין במדריך של מורי מ-1858. ואמנם, שני השמות כאחד מופיעים ברשימה של סנדרצקי שנתפרסמה בסקר של וילסון. הסקר, מכל מקום, אינו מזכיר כלל את "מלון מלטה".

מפת הסקר הבריטית מ-1864/65 המצביעה על מיקום "מלון הים התיכון" (מס' 16)

גם דה סוסי מזכיר ב-1863 את "מלון המזרח ברשותו של האזור" ואין ספק שהכוונה ל"מלון הים התיכון".

עדות ממארס 1864 מלמדת, ש"מלון הים התיכון" היה עדיין ברשותו של האזור, שהיה ביחסים הדוקים עם פטר ברגהיים, וביחד עם סימון רונטל נהגו למכור צילומים לתיירים ליד שער יפו (ויליאמס 1864). מעדותו של וורן עולה, ש"מלון הים התיכון" החליף ידיים והועבר מאוחר יותר לידי משה הורנשטיין.

"מלון הים התיכון" מחליף את מקומו

ב-1866 עבר כנראה "מלון הים התיכון" לאזור שער שכם. הוא תואר בידי וורן ב-1867 כ"בנוי ליד ביזיתא" (וורן 1876, 86), והדבר מעיד בבירור, שהוא לא היה עוד במקומו הקודם, ליד שער יפו. גם "מדריך סוריה וארץ-ישראל" של מורי במהדורתו השניה מ-1868, מעיד, שהמלון היה לא הרחק מהקונסוליה הבריטית שליד שער שכם. הדבר עולה גם מדבריו של דרייק, שהמלון היה לפניו שער שכם, אך חזר שוב לאזור שער יפו ב-1871 (בסנט 1877, 176). לרוע המזל, אין בידינו מידע נוסף אודות מיקום המלון בשנים 1866-1871. מכל מקום, יש מספר רמזים בנדון. החשוב שבהם, הינו העדות שמביא וורן, שהמלון נבנה ליד ביזיתא, כלומר, מדרום-מזרח לשער שכם, במקום שהיה, לפי אותה עדות, חדר אורחים גדול, על גבי קשת שעברה מעל לרחוב (וורן 1876, 86). ידוע שהקונסוליה הבריטית עברה ב-1863 לרח' שיח' ריחן, והמלון היה ללא ספק באזור זה, קרוב לוודאי באותו רחוב.

כנסיית הקבר ורח' הנוצרים כפי שצולמו ממרפסת "מלון הים התיכון".
צילום (מעובד לתחריט), שנעשה בידי הצלם האנגלי ג'ון קרמב ב־1860

וורן ערך סדרת מחקרים בירושלים עבור קרן המחקר הבריטית בין השנים 1867 ל-1870. בספרו "ירושלים התת־קרקעית" (1876) הוא מביא תאור מפורט ביותר של המלון ששימש אותו. הוא לא ציין את שמו, אך אין ספק שמדובר ב"מלון הים התיכון". ואמנם, מלון זה צוין במכתבים שנשלחו לקרן המחקר הבריטית בירושלים. וורן מתאר את מקומו ומציין שהוא מרווח, וכי חדריו התחתונים שימשו כמחסנים. גרם מדרגות הוליך לקומה השניה, במקום שנמצאת חצר ומסביבה חדרי האורחים, חדר האוכל והמטבח.

וורן שהה במלון זה, שענה על מבוקשו, במשך 15 חודשים, שכן מרבית אורחיו היו אנגלים ואמריקאים. לדבריו בעל המלון היה יהודי מומר ממוצא גרמני, ששלט במצב כל עוד היה מדובר בדברים של מה בכך, אך איבד את עשתונותיו כשהגיעו תיירים רבים. הוא נשא לאשה גרמניה נוצריה, שהיתה אחראית על ענייני המטבח, בעוד שהוא פיקח על סדרי המלון. שניהם טרחו ללא לאות, יומם וליל. וורן אינו מציין את שם בעל המלון, אך אין כמעט ספק שמדובר במשה הורנשטיין, יהודי מומר, שאמנם

"יהודים אשכנזים בירושלים"; צילום מאת פיליפס (1876), שצולם כנראה בחצר של "מלון הים התיכון", שבו התאכסנו וורן וצוותו

נשא אשה גרמניה (בעוד שאחיו, אהרון הורנשטיין, נשא אשה נוצריה ממוצא סקוטי). עוד מציין וורן, שעסקי המלון היו נתונים לשינויים תכופים מיום ליום ואפילו משעה לשעה. לעתים הגיע מברק עם הזמנה לארבעים לינות, אך מיד אחריה הגיעה הוראת ביטול, שכן אוניית הקיטור נאלצה להמשיך את דרכה מסיבות שונות לנמל ביירות. למלון קם מתחרה בדמות מלון אחר, שבעליו נהג לרדת לרח' יפו כדי ללכוד את התיירים שהתכוונו להגיע ל"מלון הים התיכון". בעל המלון, מ. הורנשטיין, תאר התנהגות זאת כ"מבישה" ו"בלתי הוגנת". אך וורן מעיד, שאם זמנו היה בידו, היה ודאי נוהג באותה דרך (וורן 1876, 89). אותו בעל מלון מתחרה, היה כנראה מר בלטנר המתואר על-ידי רוסל (1869, עמ' 34-343) כבעליו של "מלון דמשק", "שארב לתיירים כדי להביא 'חיטים לתחנת הקמח'".

בין אנשי צוותו של וורן היה גם הצלם הנרי פיליפס, שצילם לא פחות מ-185 צילומים מירושלים וארץ-ישראל. בין אלו היותר ידועים היה צילום של קבוצת יהודים אשכנזים לבושים בלבוש מסורתי. אחת מתמונות אלה פורסמה בספרו של וורן "ירושלים התת-קרקעית" (1876, מול עמ' 359) תחת הכותרת: "יהודים אשכנזים בירושלים". מחקרנו הראה, שהתמונה צולמה בחצר "מלון הים התיכון". על הקיר שברקע ניתן לראות מגרעות ממוספרות מ-1 עד 24 עם ווים, שנועדו למפתחות של חדרי המלון. תמונה אחרת מראה נשים טוחנות קמח בחצר המלון.

ניתן אף להצביע על הסיבה להעתקת המלון מאזור שער יפו לסביבות שער שכם. לפנים הקונסוליה הבריטית היתה ליד "כנסיית המשיח", ממזרח למקום שבו הוקם לימים הבנק של ברגהיים (ויליאמס 1849, 21), ולא רחוק מ"מלון הים התיכון". כפי שוורן ציין לעיל, רוב לקוחות המלון היו אנגלים ואמריקאים. בתקופה מאוחרת יותר היו למ. הורנשטיין יחסי מסחר קרובים עם חברת התיירות של תומס קוק, ומכאן, שהיה לו עניין מסחרי להיות קרוב ככל האפשר לקונסוליה הבריטית, לנוחות האורחים שלהם. מכל מקום, היתה בעיה מסחרית עם המקום החדש. וורן מציין, שהורנשטיין איבד רבים מלקוחותיו למלון השכן, שמנהלו נהג לרדת לרח' יפו וללכוד תיירים רבים למלונם, מעשה שהורנשטיין לא יכול היה לחקות ממלונם ליד שער שכם. עובדה זו, לצד השינוי שחל באופיה של הקונסוליה הבריטית, היו ודאי בין הגורמים שהביאו את "מלון הים התיכון" להעתיק שוב את מיקומו חזרה לאזור שער יפו ב-1871.

המיקום השלישי של המלון

המקום החדש הושכר להורנשטיין על-ידי משפחת אמזלג היהודית. דרייק תאר את מיקומו כ"מטחוי אבן" משער יפו (בסנט 1877, 176). היה זה הבניין הקרוב ביותר לראשיתו של רח' דוד. ק. שיק סימן ב-1872 בפינתו הדרומית-מערבית שהוא נמצא בגובה 2,494 רגל מעל פני הים (קונדר 1880, 89). המקום שימש בשנות הארבעים וראשית שנות החמישים כמקום מגוריו של הבישוף האנגלי (גלס וקרק 1991, 92).

הבניין הופיע על גבי המפה של אולדריץ' וסימונה ממארס 1841, ובמפתו של פיארטי מסוף שנות השישים (מס' 14 במפה). המלון עצמו שכן בשתי הקומות העליונות של הבניין וכן בכמה מחדרי קומת הקרקע, אך החנות בחזית הבניין הוחכרה בידי אמזלג בנפרד. בשנות השבעים היתה שם חנותו של חייט גרמני בשם אונגר וב-1885 היא הוחכרה ליוסף חייט. המלון נוהל, כמו בעבר, בידי משה הורנשטיין. כל

בניין משפחת אמזלג – "מלון הים התיכון", בצילום מ-1890 לערך

אימת שהיו הזמנות יתר, הופנו התיירים ל"מלון אירופה" ליד שער שכם, הוא "מלון דמשק" לשעבר, שהיה ב-1876 ברשות אחיו, אהרון הורנשטיין. לאחים הורנשטיין היה הסכם עם חברת תומס קוק לספק חדרים לתיירים שהביאה. לפי המדריך של קוק (1876, 101), נחשב "מלון הים התיכון" לטוב שבמלונות ירושלים.

דרייק הביע דעה דומה במאמרו "הערות למסיירים בארץ-ישראל", שנתפרסם בשנת 1871. סטיוארט, שנתמנה, כאמור, לעמוד בראש קרן המחקר הבריטית בארץ, חלה, והובא ל"מלון הים התיכון", במקום שטופל על-ידי הד"ר תומס צ'פלין, שהיה מנהל בית החולים של ה"חברה הלונדונית להפצת הנצרות". סטיוארט נותר במלון עד לשובו לאנגליה ב-1872 (סטיוארט 1872, 35-36). בחורף 1873 קונדר, ממשיכו של סטיוארט בתפקיד, שעבד עם טירוויט-דרייק, התגורר במלון זה. מחדרו שבמלון, הוא תאר את נוף כיפת הסלע והר הזיתים ואת השוק ההומה ליד שער יפו. ב-1874, טירוויט-דרייק גסס במשך 42 יום ונפטר במלון. זאת, לאחר שחלה בקדחת במהלך עבודתו באזור יריחו. בדברים שכתב לזכרו, מציין קונדר, כי כאשר דרייק חלה והובא לראשונה לירושלים על גבי אלונקה, בעל המלון, מ. הורנשטיין – אף שידע שהוא מסתכן באובדן לקוחותיו – לא חסך כל מאמץ כדי לדאוג לו בצורה הטובה ביותר (קונדר 1874, 133). במכתב ששיגר מירושלים ב-23 בספטמבר 1874 לוולטר בסנט, סגן מזכיר קרן המחקר הבריטית, מציין קונדר, שהוא דאג לתשלום יתרת החוב למלון לאחר מותו של דרייק, וכי התרשם שהסכום לא היה גבוה. הוא גם מציין את מסירותו והתנהגותו המופתית של הורנשטיין, שפעל בנסיבות קשות. "כל מה שניתן היה לצפות, נעשה על הצד הטוב

ביותר; ההלוויה היתה רבת משתתפים. סיפור ימיו האחרונים של דרייק היה נוגע ללב. אני חש בחסרונו ומרגיש בודד מאד", מדגיש קונדר (ארכיון הקרן 100/1). הוא מוסיף, שמצא לנכון לגמול להורנשטיין על מאמציו, בחוששו שאם יקרה שוב מקרה דומה, הוא עלול להשיב את פניהם ריקם. "מלון זה, הוא אולי המקום היחיד בירושלים המתאים לטיפול במקרים כגון אלו", מעיר קונדר.

עד להקמתו של "מלון אימפריאל" הסמוך, על-ידי היוונים אורתודוכסים ב־1885, שנודע מאוחר יותר כ"מלון גרנד ניו", היה "מלון הים התיכון" המלון הפופולרי ביותר בירושלים. אחת מעולות הרגל שהגיעו לירושלים, אליזבט מיטשל מתארת: "נכנסנו לשער יפו שדרכו נכנסו אלפי עולי רגל לירושלים לאורך הדורות, והגענו ל'מלון הים התיכון' מאושרים ומודים לאל, שסיורנו הגיע לסיומו בדרך הטובה ביותר" (1890, 35-36). היא שמחה מאד להיווכח, שמגג המלון נגלה לעיניה מראה מרהיב של כיפת הסלע והר הזיתים ברקע. מכל מקום, לא הכל היו תמימי דעים באשר לאיכות המלון. כך, למשל, הקבוצה האמריקאית-שבדית מקימת "המושבה האמריקאית" בירושלים, שהגיעה משיקגו ב־1881, תארה את המלון כ"ח'אן טיפוסי לאותם ימים, מזוהם ומצחין, אך בכל זאת אחד המקומות היחידים שהתייר היה יכול למצוא מקום להניח את ראשו" (לינד 1973, 151).

ב־1896 פרש אהרון הורנשטיין מניהול "מלון דמשק", ששינה מעתה את שמו ל"מלון אירופה", והוא היה בידי נוצרי פרוטסטנטי בשם קאפוס.

במארס 1897 שלח קונדר שיק לקרן המחקר באנגליה חבילת תמונות גדולה, שאחת מהן מראה את "מלון הים התיכון" ולידו "מלון גרנד ניו". שיק ציין בהסבריו, ש"מלון הים התיכון" איננו עתה אלא נספח למלון "גרנד ניו". מיקומו של המלון נראה היטב בשרטוט של שער יפו וסביבתו שהכין שיק ב־1898, ושהתפרסם ברבעון הקרן בינואר 1899.

בצילום שנעשה ב־1898 בידי צלמי המושבה האמריקאית לרגל ביקור הקיסר הגרמני וילהלם השני, נראה "מלון הים התיכון" בשמו החדש: "מלון מרכז", בבעלותו של אמדורסקי (שילר 1979, 171). אמדורסקי המשיך עדיין להחזיק במלון ב־1923, כעדות המדריך של מייסטרמן. ב־1936 הוא החליף את שמו ל"מלון קונטיננטל" וכיום הוא נקרא "מלון פטרה", ונחשב לאחד המלונות הזולים והירודים בירושלים. ספק אם בעליו כיום מודעים לחשיבות הבניין בימים עברו.

* * *

בשנים 57-1854 היו לפחות שלושה בתי מלון בעיר: "מלון הים התיכון", "מלון מלטה" ו"מלון רונטל". ידיעותינו על "מלון מלטה" מצומצמות ביותר. לעומת זאת, "מלון רונטל" היה לפי עדות מ־1856, לא הרחק משער יפו וסמוך לכנסיית המשיח האנגליקנית. מחלונות המלון נראו בריכת חזקיהו וכיפת כנסיית הקבר. המלון תואר כ"אלגנטי" (בונאר 1858, 123-124).

רונטל, יליד גרמניה, הגיע לירושלים ב־1839, במקום שהוטבל לנצרות בידי המיסיונר ג'והן ניקולייסון, מטעם ה"חברה הבריטית להפצת הנצרות בקרב היהודים". רונטל עבד זמן מה בקונסוליה הבריטית, עד שפוטר בעקבות מעילה (אליאב 1991, 113-118). בקיץ 1849 יצא ללונדון, ועם שבו לירושלים פתח בה מלון (אליאב, שם).

אליאב לא מוסר מידע על מיקום המלון, אך מוסיף, שרונטל שימש גם כמורה דרך לתיירים, והחל מ-1855 כמתרגם ומלווה לתיירים יהודים, דבר שלא מנע ממנו להחזיק במלון (אליאב, שם).

מיקומו הראשון של "מלון רונטל" עלום מאתנו. לעומת זאת ידוע בבירור שהחל משנת 1854 הוא שכן בביתו של אמזלג. קיימת עדות כתובה שחיים אמזלג הופיע באוקטובר 1853 בפני הקונסול הבריטי פין, ביחד עם השוכר, שמעון רונטל, כדי לסכם את תנאי השכירות, והחל ממאי 1854 הושכר המלון תמורת 3,350 פיאסטרים לשנה (גלס וקרק, 1991, 92).

בתו של רונטל נישאה לפטר ברגהיים, אשר פתח בנק משלו בירושלים לאחר חנוכת הקונסוליה הפרוסית ב-1852. הבנק היה ברח' דוד, בדיוק מול מלון רונטל, לפניו ביתו של אמזלג (לוינ, 1863, 113). ב-1857 הושכר הבניין לבישוף האנגליקני גובט, שהתגורר במקום, בעוד ש"מלון רונטל" עבר למבנה אחר, מעט מזרחה משם (גלס וקרק, 1991, 92). המלון החדש היה צמוד לבניין הקודם והגישה אליו היתה דרך מעבר בינו לבין בנק ברגהיים. חלונות המלון נשקפו צפונה, לעבר בריכת חזקיהו (לוינ, 1863, 113). ב-1865 סגר רונטל את המלון (אליאב, 1991, 131).

שלושת בתי המלון כאחד נזכרים במדריך לתיירים של מורי משנת 1858 (עמ' 37). "מלון מלטה" נזכר שם בדרך היסורים, ומכאן שהעתיק את מקומו מאז 1853. מורי מזכיר גם אכסניה שנוהלה בידי מקס אונגר, ששימש לפניו כחייט, כפי שהוזכר לעיל.

מקורות

Reminiscences of the American Colony and the Yemenite Jews in Jerusalem, *PEQ*, July-December, pp. 151-160.

מורי, 1858: *J. Murray's Handbook for Travellers in Syria and Palestine*, London.

מיטשל, 1890: *E. H. Mitchell, Forty Days in the Holy Land, Before and After*, London.

סטיוארט, 1857: *Reverend R. W. Stewart, The Tent and the Khan: A Journey to Sinai and Palestine*, Edinburgh.

סטיוארט, 1872: *Captain R. W. Stewart, Captain Stewart's Letters. II. Mediterranean Hotel, Jerusalem, December 29th, PEFQSt*, 35-36.

פיארוטי, 1864: *E. Pierotti, Jerusalem Explored*, London.

קונדר, 1874: *C. R. Conder, In Memoriam: Charles F. Tyrwhitt-Drake, PEFQSt*, July, pp. 131-134.

—, 1880: *Register of Rock Levels, Jerusalem, PEFQSt*, January, pp. 82-91.

קוק, 1876: *T. Cook, Cook's Tourist's Handbook for Palestine and Syria*, London.

רוסל, 1869: *W. H. Russell, A Diary in the East During the Tour of the Prince and Princess of Wales*, London.

שילר, א. (עורך), 1979: *צילומי ירושלים הראשונים, העיר החדשה, ירושלים*.

אליאב, מ., 1991: *מומר, בעל תשובה וחרר לסורו (פרשת שמעון רונטל), קתדרה (61), 132-113*.

בונאר, 1858: *H. Bonar, The Land of Promise: Notes of a Spring Journey from Beersheba to Sidon*, London.

בסנט, 1877: *W. Besant (ed.), The Literary Remains of the Late C. F. Tyrwhitt-Drake, FRGS*, London.

ברטלט, 1855: *W. H. Bartlett, Jerusalem Revisited*, London.

גלס וקרק, 1991: *J. B. Glass and R. Kark, Sephardi Entrepreneurs in Eretz-Israel: The Amzalak Family 1816-1918*, Jerusalem.

וורן, 1876: *C. Warren, Underground Jerusalem: An Account of Some of the Principal Difficulties Encountered in Its Exploration and the Results Obtained*, London.

ויליאמס, 1849: *G. Williams, The Holy City: Historical, Topographical and Antiquarian Notices of Jerusalem*, London and Cambridge.

—, 1864: *Dr. Pierotti and His Assailants: or a Defence of 'Jerusalem Explored'*, London.

וילסון, 1866: *C. W. Wilson, Ordnance Survey of Jerusalem. Under the Direction of Col. Sir Henry James*, 1865, Southampton.

לוינ, 1863: *T. Lewin, The Siege of Jerusalem by Titus*, London.

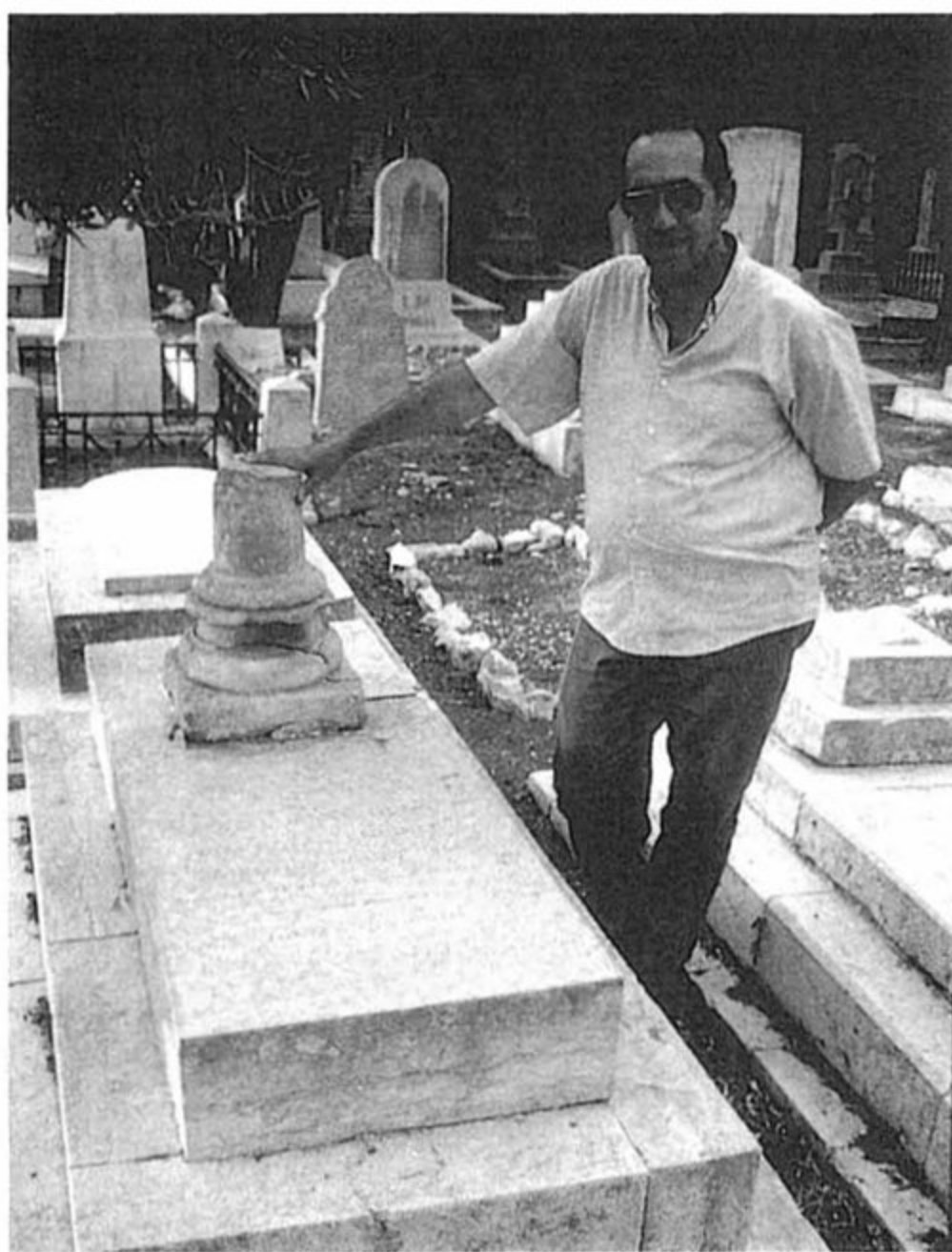
לינר, 1973: *N. E. Lind, The Return of the Gaddites*.

רגל של שולחן אבן מימי הבית השני מחפירות צ'רלס וורן בירושלים

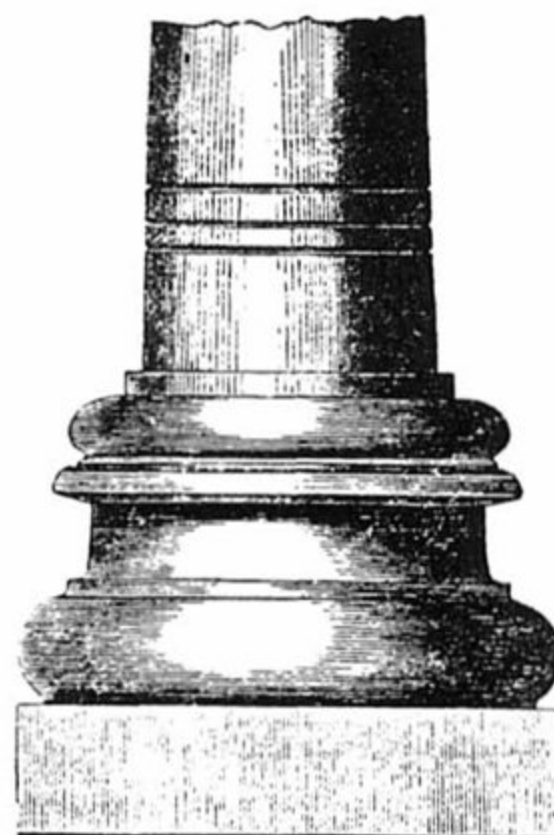
גבריאל ברקאי

צ'רלס וורן הגיע לירושלים בפברואר 1867, וניהל בה את אחת החפירות הארכיאולוגיות הראשונות והחשובות ביותר בתולדותיה. החפירות, שהתמקדו ליד חומת הר הבית, נערכו תוך התמודדות עם קשיים רבים, ואף על פי כן תוצאותיהן מעוררות התפעלות גם בימינו. וורן, שנמנה על חיל ההנדסה המלכותי הבריטי, נסתייע בעבודתו באנשי צבא אחדים, שאומץ ליבם ויכולתם הרבה הועלו על נס בחיבוריו. בין עוזריו היה הקורפורל ג'יימס דאנקן. כל אנשי צוותו של וורן, והוא עצמו, סבלו בעת שהותם בירושלים ממחלת הקדחת. דאנקן חלה אף הוא ונפטר ממחלתו בירושלים. וורן כותב עליו את הדברים הבאים:

"... דאנקן לקה בחום גבוה. לצערי הרב הוא מת ב-10 באוגוסט (1868) ונקבר בבית העלמין הבריטי. דאנקן היה משכמו ומעלה, בעל השכלה רחבה ובקי בכתבי הקודש. הוא התאים במיוחד

מצבת קברו של דאנקן ועליה ניצב העמוד,
בבית הקברות הפרוטסטנטי שבהר ציון

תרשים של שבר העמוד (רגל שולחן), שהונח
על מצבת קברו של דאנקן (לפי וורן)

לעבודתנו, והסתלקותו הינה אבדה גדולה מאד. למן הרגע שנפל למשכב, תלה הרופא ד"ר צ'פלין רק תקוות קלושות בהחלמתו. אף שזכה לטיפול הטוב ביותר, נכנע גופו למחלה... הייתי לצידו עד לרגעיו האחרונים ודאגתי לתפילות ולכל הכרוך בטקס האשכבה... מצבתו היתה חלק מעמוד עתיק שהועלה מאמת המים שמתחת לקשת רובינסון¹.

ציורו של שבר העמוד ששימש כחלק ממצבתו של דאנקן, מובא בספריו של וורן. לפי תאורו שבר העמוד נתגלה בחדר שבאמת מים בנויה, מימי הבית השני, לרגלי הכותל המערבי, מתחת לקשת רובינסון. הוא נפל פנימה דרך פתח בתקרה, לאחר שאמת המים יצאה מכלל שימוש. השבר היה כבד מדי מכדי להעבירו לבריטניה, לפי עדותו של וורן, ועל כן החליטו להשתמש בו למצבתו של דאנקן².

הסיפור על מצבתו של הקורפורל דאנקן סיקרן אותי למן הקריאה הראשונה בכתבי וורן. ואכן, לאחר כמה שנים מצאתי את מצבת קברו בבית הקברות הפרוטסטנטי שבהר ציון בירושלים. מצבתו צמודה לזו של חוקר אחר, גם הוא איש חיל ההנדסה הבריטי, טירוויט-דרייק (Charles Fredrick Tyrwhitt-Drake), שהיה העוזר הראשי של ק.ר. קונדר וה.ה. קיצ'נר במפעל הגדול של סקר ארץ-ישראל המערבית (SWP), שאף הוא, כמו חפירותיו של וורן, נוהל מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל (PEF). טירוויט-דרייק נפטר אף הוא ממחלת הקדחת במהלך הסקר בשנת 1874. על מצבתו של ג'יימס דאנקן אכן קבוע עד היום אותו שבר של עמוד עתיק המתואר בציוריו של צ'רלס וורן. על המצבה נכתב:

Corporal James Duncan
H.B.M. Royal Engineers
Died 10 August 1868
When Employed on the Jerusalem Excavations
Erected by his Comrades

שבר העמוד, שהוא כיום פגום וסדוק, עשוי אבן גיר קירטונית לבנה וגובהו 49 ס"מ. לפי קוטרו, 16 ס"מ בלבד, והאבן שממנה הוא עשוי, אין ספק שהוא לא היה חלק ממבנה כלשהו. השבר, הכולל את בסיס העמוד וחלק מגזעו, נעשה, ככל הנראה, במחרטה. בסיס העמוד עשוי טבלה רבועה (פלינטוס) בגובה 8 ס"מ ועליו בסיס מעוצב עגול המורכב משני חלקים בעלי חתך קמור, וביניהם חלק משוקע. בסיסי עמודים בעלי חתך כזה (טורוס, סקוטיה, טורוס) ידועים כבסיסים אטיים. על גזע העמוד העשוי מאותה אבן כמו הבסיס, נחרתו שלושה קווים מקבילים העוברים סביב הגזע.

לפי ממדיו וצורתו של שבר העמוד ניתן לקבוע, שזהו חלק מרגל של שולחן אבן מסוג המונופודיום – כלומר, שולחן בעל רגל אחת. שולחנות כאלה היו עשויים מלוח אבן מלבני שמידותיו כ-45x85 ס"מ ועוביו כ-6 עד 8 ס"מ, עם רגל שעליה נשען הלוח. הרגל היתה עשויה בדמות עמוד של בניין, בעל חתך מרובע או עגול. שלוש מדפנות לוח השולחן עוטרו, בדרך כלל, בגילוף וחריתה של דגמים גיאומטריים או צמחיים, כשהדופן הרביעית נותרה בלתי מעוטרת. הצד הבלתי מעוטר היה אחת מן הדפנות הארוכות, דבר המוכיח ששולחנות אלה הוצמדו לאחד מקירות הבית. רגלי השולחנות עוצבו, כאמור, בדמות עמודי מבנים, ולהם בסיסים וכותרות בסגנון היווני הקלאסי, כאשר הבסיס, גזע העמוד והכותרת נחצבו לרוב מגוש אבן אחד.

שברי לוחות של שולחנות אבן נודעו בחפירותיה השונות של ירושלים, החל מחפירותיו של ג'רמה דוראן במדרון המזרחי של "הר ציון" בשנים 1882 ואילך,³ והמשך בחפירותיהם של מקאליסטר ודאנקן ושל קרופוט ופיצג'רלד בעיר דוד בשנות העשרים.⁴ מפנה חשוב במחקר ריהוט האבן של ימי הבית השני בירושלים חל בעקבות חפירותיו של נחמן אביגד ברובע היהודי, שבהן נחשפו לוחות שולחן שלמים⁵ ורגליים, שאיפשרו שחזורם של כמה מפרטי ריהוט מפוארים אלה. בחפירותיו של אביגד נחשפו כמה שולחנות עם רגל זהה בצורתה לרגל השולחן שאותה מצא וורן. שברי שולחנות רבים נחשפו גם בחפירותיו של בנימין מזר לאורך כותלי הר הבית.⁶ שולחנות אבן דומים נחשפו גם בחפירות מחוץ לירושלים, במראשה שבשפלה⁷ וברמת רחל שמדרום לירושלים.⁸ הם היו, ככל הנראה, חלק מן הריהוט בבתי אמידים.

שולחנות אבן אלו היו בשימוש למן ימי בית חשמונאי בתקופה ההלניסטית ועד לחורבן ירושלים בידי הרומאים בשנת 70. הם ידועים גם בתאורים אמנותיים, שאחד מהם נחקק בדופן של לוח שולחן שנתגלה בירושלים, ובו מתוארים כלים למזיגת יין המונחים על שולחן, ושתי חביות – כנראה למים, מתחתיו.⁹ שולחנות דומים ידועים גם בעולם הרומי, בעיקר מחפירות פומפיי. בחפירות שליד הר הבית שברי השולחנות הרבים נחשפו במקומות שבהם אין בתי מגורים של אמידים מן הסוג שבהם נחשפו שולחנות האבן בחפירות הרובע היהודי. סביר, על כן, להניח, ששברי השולחנות הרבים שנחשפו בחפירות של בנימין מזר, ואף רגל השולחן שאותה חשף צ'רלס וורן, שאליה התייחסנו, מקורם בהר הבית עצמו. חלקי שולחנות אבן וכן שברים ארכיטקטוניים רבים אחרים נתפזרו לאחר החורבן בסביבת הר הבית, מדרומו וממערבו. רגל השולחן שלפנינו נפלה אל נכון דרך פתח בתקרה לאמת המים שליד הכותל המערבי עד שנחשפה בחפירותיו של וורן.

דרך מצבת קברו של אחד מחלוצי המחקר הארכיאולוגי של ירושלים, ג'יימס דאנקן, נתוודענו אפוא לשריד שולחן האבן הראשון מימי הבית השני שנחשף בירושלים.

הערות

1. צ'. וורן, ירושלים של מטה, תל אביב תשמ"ז/1987, עמ' 256. Ch. Wilson and Ch. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, London 1871, pp. 107-108.
2. ראה גם: Ch. Warren and C. R. Conder, *The Survey of Western Palestine*, Jerusalem, London 1884, pp. 181-182.
3. ראה לדוגמא: Germer-Durand, *RB*, 23 (1914), p. 242.
4. ראה למשל רגל של שולחן מחפירות קרופוט במערב עיר דוד: J. W. Crowfoot and G. M. Fitzgerald, *Excavations in the Tyropoeon Valley*, Jerusalem 1927, *APEF*, V (1929), pl. XIX:10. R. A. S. Macalister and J. G. Duncan, *Excavations on the Hill of Ophel* (1923-1925), *APEF*, IV (1926), pl. XVI.
5. נ. אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 125-127, 167-173. אביגד מרגיש (שם, עמ' 125)
6. י. מגן, תעשיות כלי אבן בירושלים בימי בית שני, החברה להגנת הטבע, תשמ"ח/1988, עמ' 64-76. ראה בעיקר בסיס לרגל שולחן באיור 96, עמ' 75.
7. F. J. Bliss and R. A. S. Macalister, *Excavations in Palestine 1898-1900*, London 1902, p. 57, pl. 18:9.
8. Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1959 and 1960*, Roma 1962, pl. 32:3.
9. אביגד (לעיל הערה 5), עמ' 172-173, איור 194.

"אבן מאסו הבונים"

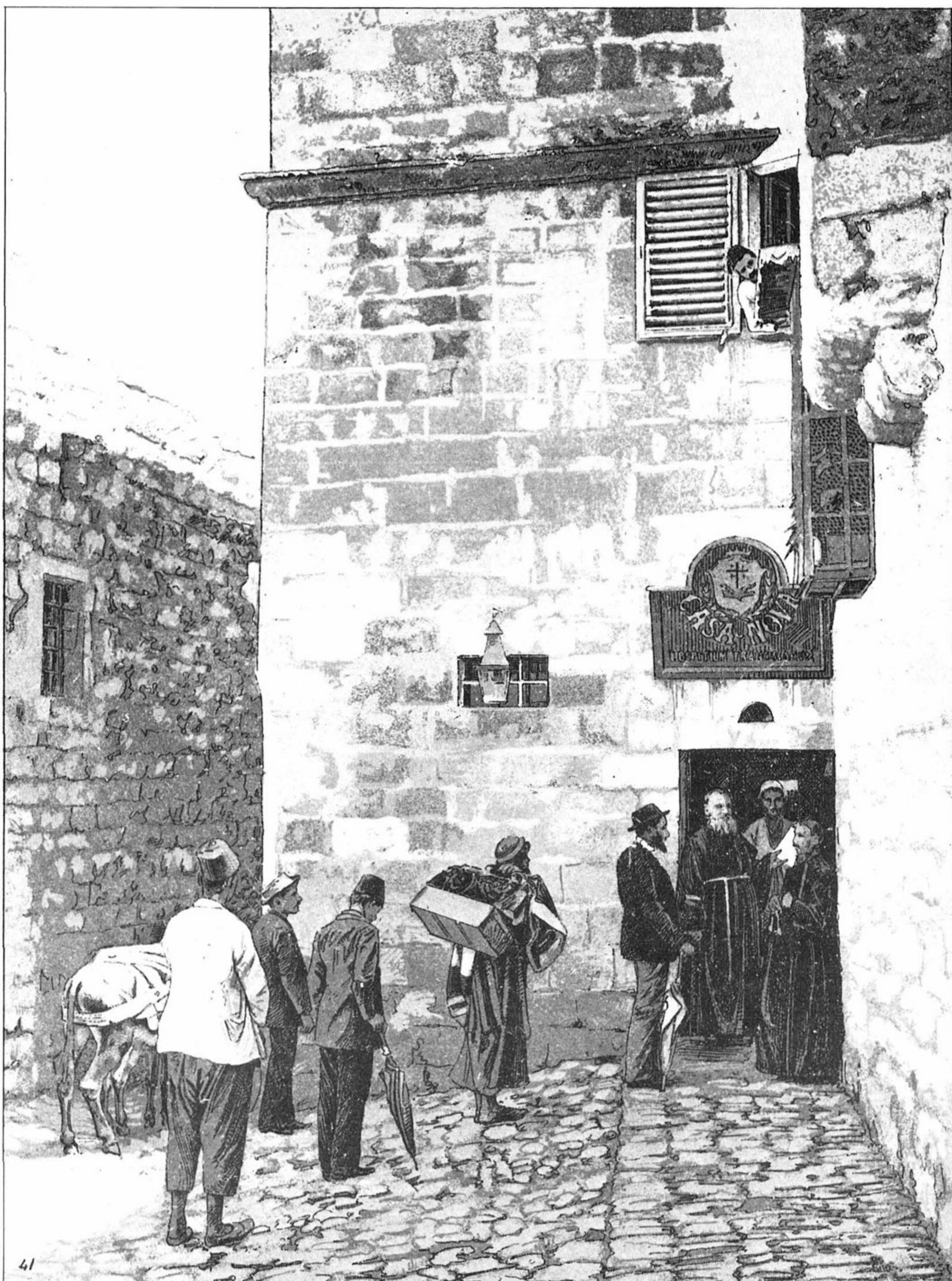
אלי שילר

ליד מלון "קזה נובה" שבעיר העתיקה, ברחוב המחבר את השער החדש עם הפטריארכיה זיוונית (רח' קזה נובה), במרחק צעדים ספורים מפתח המלון, היתה עד לפני מספר חודשים אבן יוצאת דופן בצורת עמוד קטום ושטוח בחלקו העליון. בניגוד למה שניתן היה אולי לשער, העמוד לא היווה ציון למבנה היסטורי כלשהו, והוא הוצב כאן בתקופה מאוחרת. לפי צורתו ניתן לשער שלפנינו שבר של עמוד מבניין מן התקופה הביזנטית. מטרתו היתה לסייע בידי עולי הרגל בדורות קודמים לעלות על הבהמות שהועמדו לרשותם (סוסים, או לעתים קרובות יותר, חמורים), כדי לצאת לביקורם בארץ (או לחילופין לרדת מהן בהגיעם לאכסניה). מאחר שהיתה זו אחת מהאכסניות הראשונות בירושלים ומהיחידות בזמן, סביר להניח שנעשה באבן זו שימוש יותר מפעם אחת על-ידי הצליינים שהתאכסנו כאן. ראוי לציין שאבן מסוג זה, הקרויה באנגלית mounting stone, רווחה בטירות אצילים באנגליה.

גזע העמוד ליד מלון "קזה נובה" בעיר העתיקה, ששימש את עולי הרגל כדי לעלות על סוסיהם. העמוד הוסר בשיפוצים האחרונים

עולי רגל מגיעים לאכסניית "קזה נובה" בירושלים, הדפס מ-1890 בערך

אין לנו עדויות ברורות מתי הוצבה האבן, והיא לא נזכרת בספרות עולי הרגל, אך מאחר שאכסניית ה"קזה נובה" נחנכה לקראת מחצית המאה הקודמת, סביר להניח שהדבר נעשה זמן לא רב אחר כך. ברור שהאבן הונחה בתקופה לא מאוחרת יחסית, ובאף מקרה לא יאוחר ממלה"ע הראשונה ב־1917, שלאחריה החלה כבר תיירות ממונעת ולא היה בה עוד צורך.

תחילה היתה האכסניה במקום צנוע בתוך המנזר. בשנות החמישים הוקמה אכסניה חדשה ממערב למנזר, במקומה הנוכחי, ונקראה משום כך "קזה נובה" – הבית החדש. בשם זה נקראו אחר כך גם האכסניות הפרנציסקאניות האחרות שהוקמו ברחבי הארץ, כמו אלו בנצרת, בטבריה ובהר תבור. הן פתחו שעריהן גם בפני מבקרים מבני העדות האחרות ותרמו תרומה חשובה לפיתוח הצליינות בארץ. התאכסנו כאן כמה מהמבקרים היותר נודעים שביקרו בירושלים, ובהם שאטובריאן (1806), למרטיין (1832), הסופר גוגול (1848) ופייר לוטי (1895), ולבסוף האפיפיור פאולוס ה־6 ומלווייו ב־1964. במלה"ע הראשונה שימשה האכסניה כמפקדת הצבא התורכי־גרמני ונגרם לה הרס רב. במלחמת העצמאות התאכסנו בה פליטים ערבים. ב־1964 התאכסנו כאן כאמור האפיפיור ובני לווייתו. לרגל ביקור זה עברה האכסניה שיפוץ יסודי והוענק לה אופי של מלון מודרני לכל דבר.

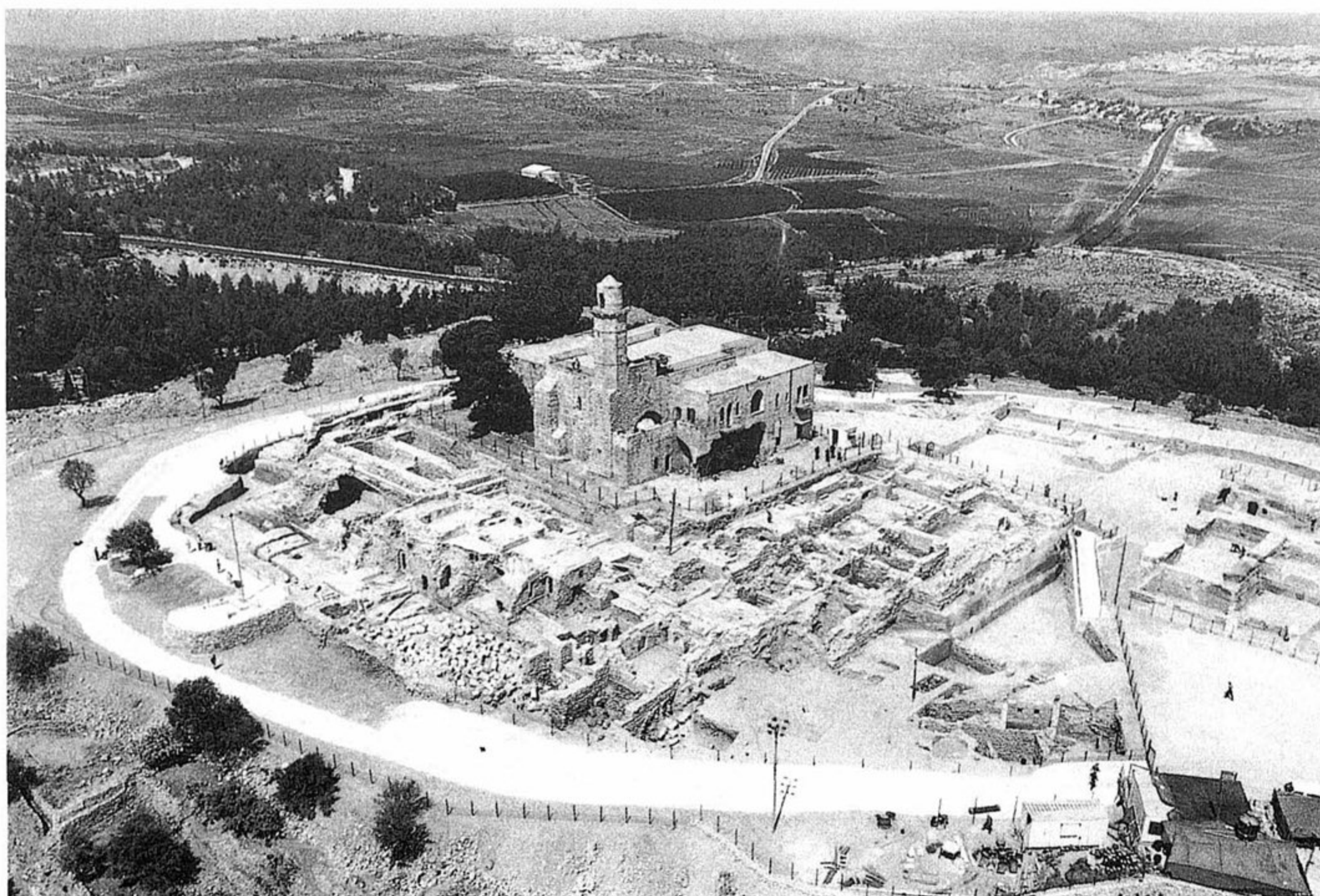
במשך כל התקופות הללו, שראו תהפוכות רבות בתולדות המקום, שרדה האבן הנזכרת באתרה ואיש לא נגע בה לרעה.

לפני חודשים אחדים, במסגרת שיפוץ הרחוב על־ידי העיריה, הוסרה האבן ממקומה ונעלמה, קרוב לוודאי משום שאיש לא היה מודע לחשיבותה. אותה אבן ש"מאסו הבונים" ראוי שתושב למקומה, אולי בצירוף שלט צנוע שיסביר את משמעותה.

עולי רגל רכובים על סוסים וחמורים יוצאים לסיור בארץ ממלונם (מלון פאסט) ליד שער יפו. צילום מראשית המאה

קבר שמואל הנביא

יצחק מגן ומיכאל דדון

מבוא

קברו המסורתי של שמואל הנביא, הוא אינבי סמואל במסורת המוסלמית, בנוי על הר נישא מצפון לירושלים. זהו אחד מהאתרים ההיסטוריים החשובים ומהציונים הבולטים מסביב לירושלים. האתר מקודש ליהודים, נוצרים ומוסלמים כאחד, והם הטביעו את חותמם על שרידיו, ההולכים ומתגלים בחפירות. בשל מעמדו הנישא של ההר, השולט על סביבתו (908 מ' ובמרחק כ-4 ק"מ מירושלים), היתה לו חשיבות אסטרטגית רבה בכל התקופות כמעט, והוא שימש שדה קרב תדיר, הנזכר לא אחת במקורות. נבי סמואל שימש גם מקום תצפית על ירושלים ולא בכדי נקרא על-ידי הצלבנים "הר השמחה", שכן מכאן נשקפה לעיניהם לראשונה ירושלים במלוא זוהרה.

למעלה: קבר שמואל הנביא, צילום אוויר במבט כללי מדרום-מזרח.

האתר נמצא סמוך לדרך העתיקה שהוליכה ממישור החוף לירושלים דרך בית חורון. במקום מקורות מים רבים ובהם שני מעיינות: האחד מצפון לאתר הנובע גם בימינו, והאחר ממזרח, במרחק כמה מאות מטרים. בעת העתיקה, כמו בימינו, היה זה אזור חקלאי מובהק, מוקף בבוסתנים ובמדרגות חקלאיות, שעליהן נטועים עצי זית, כרמי גפן, תאנה ורימון. עד היום שרדו במקום בורות מים רבים, בעיקר מהתקופה הצלבנית.

המסורת מזהה כאן את רמה המקראית, מקום קבורתו של שמואל הנביא: "וימת שמואל ויקבצו כל ישראל ויספדו לו ויקברוהו בביתו ברמה" (שמ"א כה, א). הראשון המציין את קדושת המקום הוא בנימין מטודלה (1173). ואולם, זיהויו כמקום קבורתו של שמואל הנביא החל, כנראה, עוד בתקופה הביזנטית. פרוקופיוס, הסופר של הקיסר יוסטיניאנוס, מוסר במאה השישית, כי בפקודת יוסטיניאנוס הוקמה חומה סביב מנזר שמואל הקדוש ונחפרה שם באר. מתחת למסגד חדר גדול מקומר, ובו מצבת קבורה המיוחסת לשמואל הנביא. המוסלמים בנו מסגד מעל למבנה הקבר, שבמרכזו היה ציון מעץ של מצבה.

קבר שמואל הנביא, צילום משלהי המאה הקודמת

תולדות קבר שמואל הנביא

ימי הבית הראשון והשני

מהחפירות הנערכות עתה עולה, כי האתר היה מיושב כבר בימי בית ראשון ועד לתקופה החשמונאית. הבנייה המאסיבית בתקופות הביזאנטית והעלבנית הרסה את השרידים הקדומים. למרות זאת, נתגלה בקצהו הדרומי-מזרחי של האתר, מחוץ למבצר העלבני ומעבר לחפיר, מבנה גדול (20x15 מ'), ששימש אולי מבצר. חלק מהבניין חצוב בסלע וחלקו האחר בנוי אבני גזית גדולות ואבני גוויל, ובבסיסו חצובות מערות קטנות. במבנה נתגלו כלי חרס רבים מימי הבית הראשון, מימי שיבת ציון ומן התקופה ההלניסטית. במבנה מימי החשמו-נאים, נתגלו קנקנים, פכיות, נרות חרס, כלי מטבח וראש חץ משולש עשוי ברונזה. יתכן שהבנייה קשורה בדרך כלשהי למרד החשמונאי. במדרון הצפוני נתגלו קברים מימי הבית השני, שנשדדו לפני שנים רבות. בקצהו הצפוני-מזרחי של האתר נחשפה גת מן התקופה ההלניסטית.

לגילויים חשיבות רבה לזיהוי האתר. הם מעלים את האפשרות שלפנינו מצפה המקראית – זיהוי שנדחה בעבר בשל העדר ממצאים מימי בית ראשון ושני. בספר יהושע קשורה מצפה עם גבעון, הנמצאת כ-2 ק"מ מצפון לאתר (יהו' יח, כה-כו). על שמואל הנביא נאמר, ששפט את ישראל במצפה (ש"א ז, ה-ו). מצפה נזכרת שוב בתאור המלחמה בין בעשא מלך ישראל לאסא מלך יהודה (מ"א טו-טז). לאחר חורבן ירושלים היתה מצפה מקום מושבו של גדליהו בן אחיקם (מ"ב כה, כג; יר' מ, ח), ובימי שיבת ציון היתה עיר פלך (נחמיה ג, טו). במלחמות

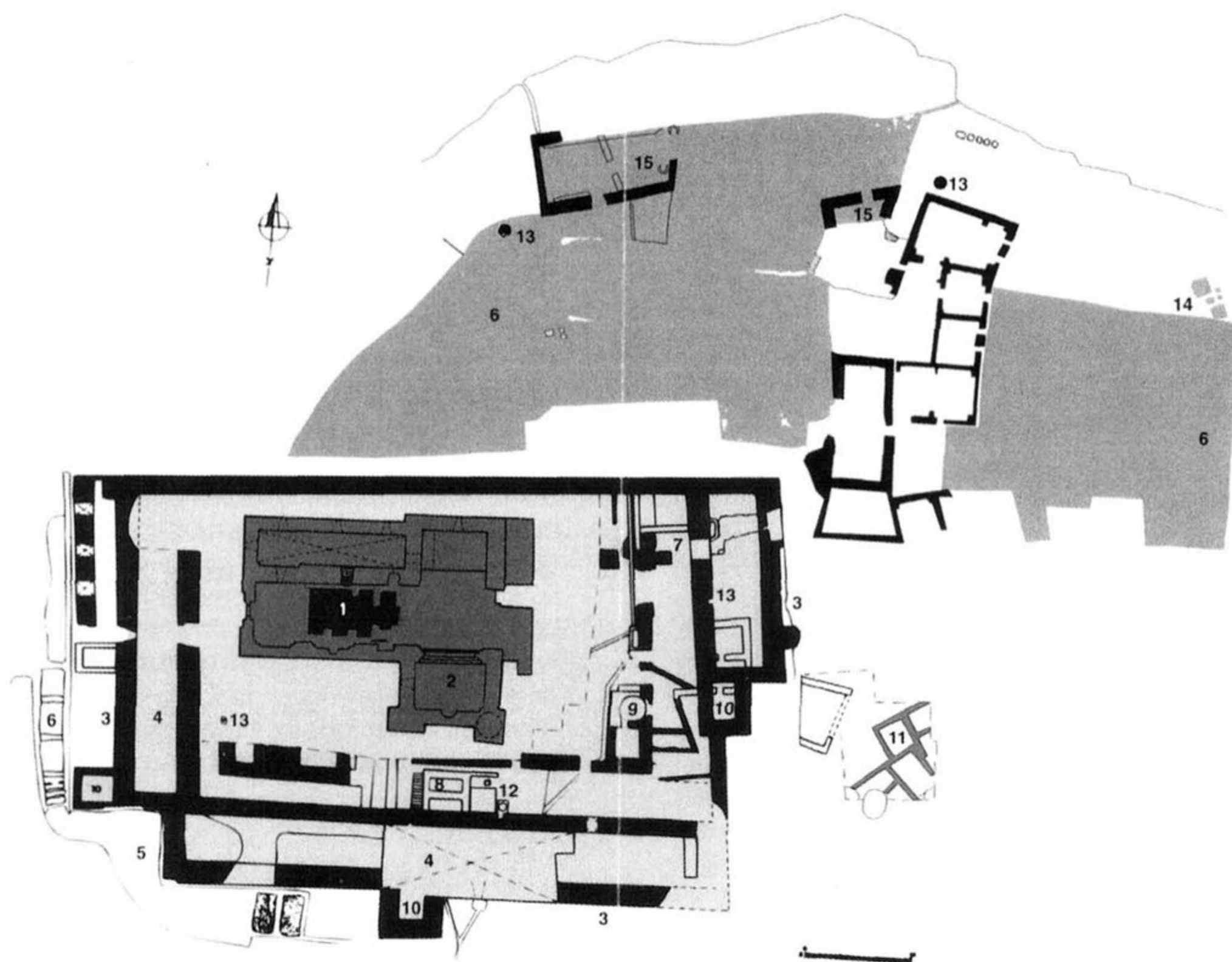
טביעת יה[ד] על ידית קנקן
מהתקופה הפרסית

מבנה מימי החשמונאים שנחשף בחפירות

החשמונאים היתה אתר מרכזי. בספר חשמונאים א ג, מו נאמר, שמצפה היתה מנגד לירושלים, תאור שאינו הולם את תל נצבה, שמקובל לזהותה עם מצפה. יש לקוות, שהסוגיה תפתר בהמשך החפירות.

תכנית האתר: 1. ציון קבר שמואל הנביא 2. מסגד 3. חומות המצודה הצלבנית
4. קמרון 5. חפיר 6. מחצבה 7. גת לדריכת יין מהתקופה הביזאנטית 8. תנור
לצריפת כלי חרס 9. תנור להתרת מתכת 10. מגדל המצודה הצלבנית 11. מבנה
ציבורי מימי בית חשמונאי 12. בית בד 13. בור מים 14. גת לדריכת יין
מהתקופה ההלניסטית 15. אורווה

התקופות הביזאנטית והערבית הקדומה

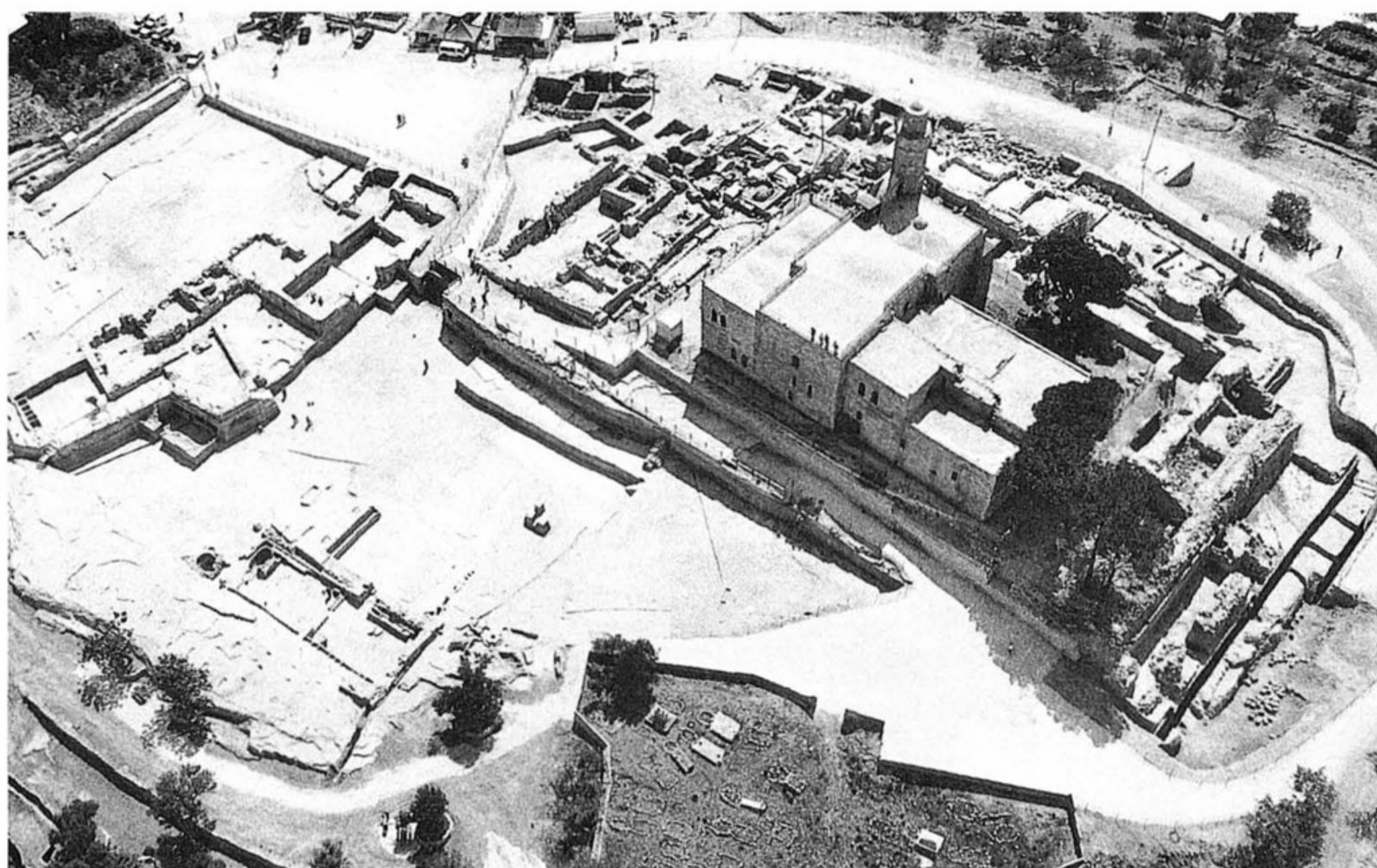
הירונימוס, בן המאה החמישית מספר, שעצמותיו של שמואל הועברו לעיר חלקדון בימי הקיסר הביזאנטי ארקדיוס. המנזר שפרוקופיוס מספר עליו, לא נתגלה עד כה, ויתכן שנהרס בעת הבנייה הצלבנית, בעיקר בשעת הקמת הכנסייה. מהתקופה הביזאנטית ממצאים מעטים יחסית. נחשפו קטעי פסיפס, גת משוכללת לדריכת יין, הכוללת משטח דריכה בעל רצפת פסיפס, ובור איסוף חצוב ומטויח. כן נמצאו כלי חרס, הכוללים קנקנים ונרות, וכ-150 מטבעות, בחלקם מימי יוסטיניאנוס.

המקום היה מיושב גם בימי האומיים (661-750) והעבאסים (750-970), כעדות כלי חרס, מטבעות, תנורי צריפה לכלי חרס וטביעות על גבי ידיות של קנקנים בכתב הערבי, המזכירות את "דיר מר סמואל" (מנזר שמואל הקדוש). הגיאוגרף המוסלמי אל-מקדסי, בן המאה העשירית, מזכיר אף הוא את דיר סמואל, בבחינת עדות לקיומו של מנזר לפני התקופה הצלבנית.

התקופה הצלבנית

הצלבנים עמדו על חשיבות האתר, כנראה, כבר במסע הצלב הראשון בשנת 1099. גדודי הצלבנים חנו תחילה בקוביבה, ולאחר מכן הגיעו לקבר שמואל הנביא וחנו שם לעת ערב. בבוקר נתגלתה לעיניהם ירושלים, על בנייניה ומבצריה. השמחה וההתרגשות שאחזו באבירים, שראו בפעם הראשונה את ירושלים לאחר מסע של כשלוש שנים מאירופה, גרמו להם לכנות את המקום הר השמחה (Mons Gaudii). במקום נחשפו שרידי מצודה (50x100 מ'), וכנסייה במרכז. הגבעה שעליה נבנה המבצר משתפלת מצפון לדרום וממזרח למערב. בצד הצפוני הוחל בחציבת אבנים, וכתוצאה מכך, נוצר לאורך כל המבצר קיר חצוב, שגובהו כ־5 מ'. על קיר זה הונחו אבני החומה, שאף היא התנשאה ודאי לגובה רב. במחצבה שבאגף הצפוני, מחוץ למבצר, נבנתה אורווה גדולה נושאת קמרון (7.6x24 מ'). אורווה קטנה נוספת נמצאה בצד המזרחי של המחצבה. שטח המחצבה נוקז בשתי תעלות, שהוליכו את המים אל מחוץ למשטח, כנראה לבורות מים. דומה, שמשטחים אלה שימשו לחניית גדודי האבירים ושיירות הצליינים בדרכם לירושלים. מקומות החניה נהנו מאספקת מים סדירה, ואולי גם של מזון, והם יכלו לאכלס מאות מבקרים על ציודם, כולל הבהמות. ממערב ומדרום למבצר נבנו קירות תמך וקמרונות לאורך כ־150 מ', שנועדו להגביה את המתחם.

בקצהו הצפוני-מערבי של המתחם נתגלו קשתות בנויות מאבני גזית, ששימשו, כנראה, בסיס לגשר, שהוביל הישר אל חזית הכנסייה. בפינות הדרומית-מערבית

קבר שמואל, צילום אוויר, מבט מצפון-מערב. משמאל – שטח החניה והאורוות;
במרכז – המתחם הצלבני והמסגד, ומימין – המחצבות

והצפונית-מערבית נבנו מגדלים, שהוקפו בחפיר עמוק. ממזרח למתחם הוקם מבנה ציבורי מפואר בנוי אבני גזית, עם חצר מרוצפת בפאר רב, שהוקפה באומנות ובקשתות. מתקופה זו נתגלו שני בתי בד, ששימשו את אנשי המנזר. קירות המתחם הצלבני בצפון, במזרח ובמערב, שנבנו מאבני גזית גדולות, נמצאו הרוסים כמעט עד היסוד, ובמפולת כמעט שלא נתגלו אבני בנייה. בדרום המבצר, לעומת זאת, נמצאו אבני המפולת של הקיר הדרומי, שנפלו, כנראה, בבת אחת. אין אנו יודעים אם האתר נפגע מרעידת אדמה או שנהרס במתכוון בידי המוסלמים, שחששו כי ישרת את הצלבנים בנסיונותיהם לכבוש את ירושלים מחדש. ואמנם, ידוע שהמוסלמים נהגו להרוס את חומות הערים שכבשו מידי הצלבנים. בשנת 1219 הרס השליט האיובי אל-מלכ אל מועט'ם עיסא את חומות ירושלים הצלבנית בחששו שישמשו את הצלבנים. יתכן כי במסגרת זו נהרסו גם חומות נבי סמואל, שהיתה נקודת מפתח בכיבוש ירושלים.

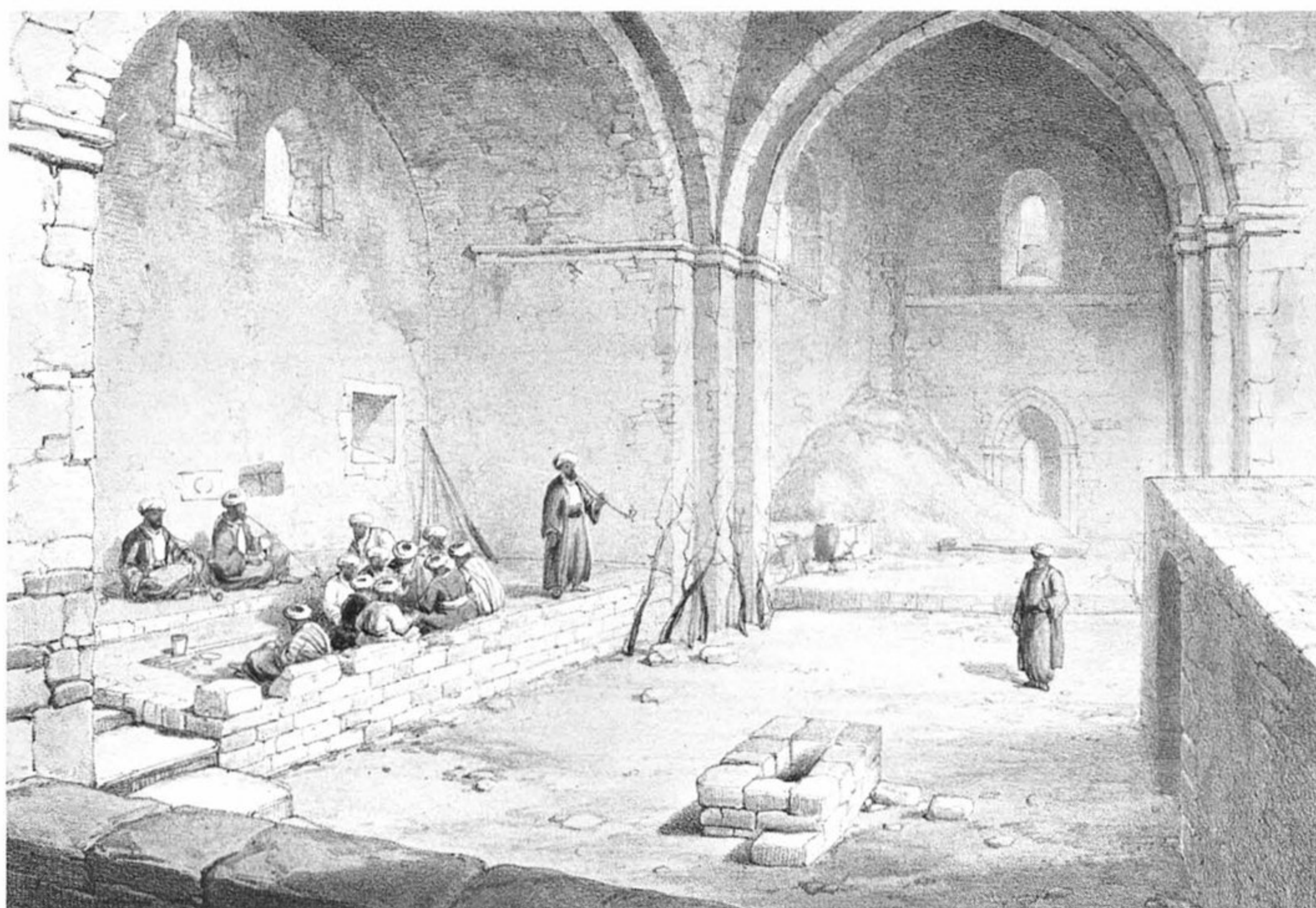
על פי המקורות העניק המלך הצלבני באלדווין כספים לאגודת הציסטרציאנים כדי שייאחזו בנבי סמואל ויבנו בה מנזר. אנשי האגודה דחו את המחווה והציעו תחתם את אגודת הפרימונסטראטזים. הללו קיבלו את ההצעה ובנו מנזר וכנסיה במקום. בשנת 1157 הושלמה בניית הכנסיה, הנזכרת באוסף התעודות של הקבר הקדוש. האתר נכבש בידי צלאח א-דין לאחר כיבוש אשקלון ובעת שעלה על ירושלים לאחר 1187. דומה, שאז הפך המבצר למעוזם של האיובים. בימי מסע הצלב השלישי היה המבצר בידי המוסלמים. הביוגרף של ריצ'רד לב הארי מספר, כי בשנת 1192 עמד המלך בהר השמחה בדרכו לכיבוש ירושלים. דמעות זלגו מעיניו והוא כיסה את פניו במגינו ואמר, שאיננו ראוי לראות את העיר שכוחו לא עמד לו לשחררה.

התקופה הממלוכית

דומה, שחומות המצודה הצלבנית היו הרוסות בתקופה זו (1260-1517). הקמרונות הצלבניים חולקו עתה על-ידי מחיצות בנויות לחדרי מלאכה ומגורים. האתר הפך למרכז תעשייה אזורי. במקום נתגלו שלושה תנורים לצריפת כלי חרס ותנור להמסת מתכת. כן נחשפה כמות גדולה של טין בעל גוון צהבהב, ששימש, כפי הנראה, חומר גלם לייצור הכלים. מתקופה זו נתגלו אלפי כלים, ובהם פכיות, קערות מזוגגות, צפחות מעוטות ודפוסים לייצור נרות.

קבר שמואל – אתר יהודי

בשנת 1173 ביקר במקום (שהיה עדיין בידי הצלבנים) בנימין מטודלה והוא מספר על קברו של שמואל הנביא. מן המאה ה-13 ואילך מצויות בידינו עדויות רצופות של נוסעים יהודים, המתארים בפירוט את קבר שמואל הנביא, את החגיגות שנערכו במקום, במיוחד ביום כ"ח באייר, שהוא, על פי המסורת, יום פטירתו של שמואל הנביא. בין היהודים שביקרו במקום היו נוסעים מאירופה, מאלכסנדריה, מדמשק, מבבל ומעזה. ומהם שמספרים על קיומו של בית כנסת יהודי במקום. בין המבקרים היו גם מקרב תלמידי הרמב"ן, ר' משה מבאסולה, רבי משולם מוולטרה ועוד. לפי אחת המסורות, האר"י הקדוש – רבי יצחק לוריא, גדול המקובלים בצפת, סמך את ידו במאה ה-16 על קבר שמואל הנביא. מן התרומות הרבות שנאספו במקום, מומנו ישיבות

מראה פנים בניין קבר שמואל הנביא, בציור מאת מיס קובלי, 1854

אחדות בירושלים. בחגיגות שנערכו במקום השתכרו המבקרים, ולעתים אף חיללו את קדושתו. לפיכך תיקנו רבני ירושלים תקנות מיוחדות, שאסרו לשתויי יין לבקר במקום. חזקת היהודים על האתר היתה למורת רוח המוסלמים. בשנת 1730, בימי המופתי הירושלמי שיח' מוחמד אל-ח'לילי, נלקח המקום מידי היהודים ונבנה בו מסגד. מאז נאסר על היהודים לבקר באתר ולהתפלל בו ללא אישור, ובכך גם הקיץ הקץ על ההילולות שנהגו לחוג במקום במשך דורות.

קבר שמואל בזמן החדש

לאחר כשבע-מאות שנה שבהן היה המקום אתר תפילה, שוב התחוללו בו קרבות דמים. במלחמת העולם הראשונה ביצרוהו התורכים לקראת המערכה על ירושלים. כאשר החל הקרב לכיבוש ירושלים, בנובמבר 1917, כבשה בריגדה 234 של הדיביזיה ה-75 הבריטית, את נבי סמואל בקרב עקוב מדם. התורכים הגיבו בשלוש התקפות נגד עזות, אך מאמציהם לכיבוש האתר נכשלו. בעקבות נפילת נבי סמואל לידי הבריטים נפתחה הדרך לירושלים. הדיביזיה ה-75 קבעה מאז כסמלה מפתח, שפירושו שהנצחון בנבי סמואל היה עבורם המפתח לכיבוש ירושלים. בעת הקרבות נפגע המסגד בצורה קשה, והוא נבנה בחלקו מחדש.

בשנת 1948 שימש המקום נקודה אסטרטגית חשובה ששלטה על צפון ירושלים, ומכאן הפגיוזו הערבים את העיר. ב-24 באפריל 1948 הוטל על יחידה של גדוד

אתר קבר שמואל הנביא בחורבנו בעקבות קרבות מלה"ע הראשונה.
משמאל: המסגד שנפגע בקרבות

"הפורצים" מחטיבת הראל, שישבה בקרית ענבים ובמעלה החמישה, לכבוש את בית איכסא ואת נבי סמואל, כדי להסיר את האיום על הדרך לירושלים. פלוגה אחת הצליחה לכבוש את בית איכסא, ופלוגה אחרת החלה בטיפול לעבר נבי סמואל. אך בעקבות כיבוש בית איכסא ניטל ממנה גורם ההפתעה. ההתקפה נכשלה, ובקרב נהרגו רבים מן הלוחמים. נבי סמואל נותרה בידי הירדנים, ורק במלחמת ששת הימים, ב־6 ביוני 1967 בבוקר, נכבש המקום על־ידי חטיבת שריון וכוח חרמ"ש לאחר קרב קצר. המלחמות שהתחוללו במקום הטביעו את חותמן על האתר. בחפירות נמצאה כמות גדולה של נשק. נתגלו יותר מ־300 פגזים, וכן רימונים, רובים וכידונים מימי מלחמת העולם הראשונה ועד למלחמת ששת הימים. חבלנים של צה"ל ושל משמר הגבול נקראו לא אחת כדי לנטרל את הנפלים הרבים, שאחדים מהם עדיין הכילו חומר נפץ פעיל. במסגרת פיתוח המקום שוחזרו כמה תעלות קשר, ויוחד מקום למורשת הקרב של האתר.

שיבה להר השמחה

לאחר שנים של מלחמות, אנו מקווים, כי מעתה תשרור השמחה בהר. השלב הראשון של השחזור הושלם והאתר נפתח לקהל. האתר הארכיאולוגי הוא חלק מפארק המשתרע על למעלה מ־3,000 דונם, שיכסה את כל רכס ההר שמצפון לרמות. המקום יכלול את קבר שמואל הנביא, תצפיות נוף יחודיות ואת האתר ההיסטורי, שישקף כשלושת אלפים שנה בתולדות הארץ.

בראש החפירות והשימור עמד קצין המטה לארכיאולוגיה ביהודה ובשומרון, ד"ר יצחק מגן, ועמו מיכאל דדון וגברי בנאי.

היסטוריה וארכיאולוגיה

אדם ונוף בבקעת תמנע

חנוך גינת ואסף הולצר

מבוא

בקעת תמנע מצטיינת בנוף קדומים מרהיב ובאתרים גיאולוגיים וארכיאולוגיים רבי חשיבות, שהפכו למוקד תיירות בינלאומי.

הבקעה מצויה בשוליים המערביים של הערבה הדרומית, כ־30 ק"מ מצפון לאילת. הבקעה, שלה צורת פרסה, משתרעת על כ־60 קמ"ר, ותחומה במצוקים תלולים. היא מנוקזת על-ידי נחל תמנע בצפון ונחל נחושתן בדרום, הזורמים לערבה. במרכזה מתרומם הר תמנע (453 מ').

באזור שורר אקלים מדברי קיצוני. ממוצע המשקעים השנתי מגיע ל־30 מ"מ והגשמים מתרכזים בסופות קצרות ועזות, מלוות בשטפונות ששכיחותן רבה במיוחד בעונות המעבר.

עפרות הנחושת המצויים בבקעה משכו לכאן את האדם כבר באלף החמישי לפסה"נ. במרוצת הדורות היה המקום מוקד משיכה למשלחות כורים מארצות שכנות, כעדות השרידים הרבים שהותירו בבקעה, הכוללים לא רק שרידי כריה אלא גם חפצי יום יום ואתרי פולחן.

תמנע נזכרת במקורות כפילגשו של אליפז בן עשו ואמו של עמלק (בר' לו, יב), ובמקום אחר בין בני אליפז יחד עם עמלק (דה"א א, לו). ברשימת אלופי עשו נזכר אלוף תמנע (בר' לו, מ). השם העברי תמנע נשתמר אולי בשמו הערבי של המקום – ואדי מנע'ה.

נופי בקעת תמנע

בקעת תמנע היא מעין "חלון גיאולוגי", שבו נחשפים סלעים רבים ומגוונים המכילים מינרלים חשובים (נחושת, מגנן, ברזל ועוד).

בבקעה מגוון סלעים: סלעים מגמתיים, סלעי משקע יבשתיים וימיים ומשקעי סחף. הסלעים המגמתיים ניכרים בצבעיהם הכהים, בעוד שסלעי משקע יבשתיים קדומים, בעיקר אבני חול, נחשפו בשולי הר תמנע ועל פסגתו, בבקעה ובחלק התחתון של צוקי תמנע. הם בולטים בנוף במגוון צבעים, בעיקר ורוד ולבן. סלעי המשקע הימיים מופיעים בחלק העליון של צוקי תמנע, תוחמים את הבקעה מצפון. הם מאופיינים בהופעה משוכבת ומצוקית ובצבעים בהירים. משקעי סחף נחלי, מופיעים בעיקר בערוצי הנחלים ובשוליהם.

להיסטוריה הגיאולוגית של בקעת תמנע מספר שלבים:

האזור נמצא בקצהו הצפוני החשוף של המסיב הערבי-נובי שנוצר בסוף עידן הפרה-קמבריום. תהליכי התגבשות המגמה בתמנע יצרו סלעים פלוטוניים גסי גביש כמו

גרניט וסיאניט, אליהם חדרו דייקים בעלי גבישים קטנים, כגון קוורץ פורפיר, המעידים על התגבשות מהירה בעומק רדוד יחסית. התרוממות האזור לפני כ־550 מיליון שנים, לוותה בסחיפה אינטנסיבית, שבעקבו-תיה נחשפו חלק מסלעי היסוד המגמתיים הקדומים. על גבי הסלעים המגמתיים שנחשפו הורבדה שכבה עבה של אבני חול על-ידי

יחידות סלע	מסלע	עובי (מטרים)	גיל משוער (במיליוני שנה)	תאור היחידה
סלעי משקע ימיים	גרופית	130	100	סלעי גיר, חוואר, צור, חרסית וגבס. כמות גדולה מאוד של מאובנים. מופיעים במצוקים התוחמים את הבקעה. וכחלוקי נחל בתוך תלכידי הנחלים והסחף בבקעה.
	אורה	100		
	חצרה	130		
סלעי משקע יבשתיים	סמר	130-200		אבני חול צבעוניות, שכבות של סילט וחרסית. נחשפים בחלק התחתון של מצוקי תמנע.
	עברונה	60	150 ?	אבני חול לבנות, לרוב גסות גרגר ובהן שרידי עצים מאובנים ותרכיזי נחושת וברזל. נחשפים בבסיס מצוקי תמנע. אבני חול דקות לבנות ובהן חרסיות קאולין, נחשפים בנחלים למרגלות מצוקי תמנע.
	אמיר	50		
	שחורת	20-35	500 ?	אבני חול וסילטים ורודים וסגולים. נחשפים בשולי הנחלים בבקעה.
	ססגון תמנע חכליל	0-25	525	חילופין של דולומיט חולי, פצלים וסילט עם מינרלי נחושת, מנגן ואורניום. בולטים בגוון חום כהה בתוך הבקעה, ועל פסגת הר תמנע.
		0-19		
	עמודי שלמה	0-90	540 ?	אבני חול אדומות, גסות גרגר עם חלוקי קוורץ מעוגלים. בונים את עמודי שלמה, הפיטריה והר בורג.
סלעים מגמטיים קדומים			625	מגוון סלעים פלוטונים (גסי גביש) וסלעי מחדר. בונים את הר תמנע ונחשפים בשולי הנחלים בבקעה.

התצורות והתקופות הגיאולוגיות באזור בקעת תמנע,
חתך (מתוך: Segev, Beyth, Bar Matthew 1992)

נחלים גדולים. אבני החול הללו הושקעו החל מתור הקמבריום (ראשית עידן הפליאוזואיקון, כנראה לפני כ־530 מיליון שנה). אבני החול מורכבות בעיקר מגרגרים וחלוקים מעוגלים של קוורץ שנסחפו למרחק רב. חלוקים נוספים מזויתים המצויים באבני החול, מקורם בבליה של הסלעים המגמתיים החשופים של המסיב הערבי־נובי. בחלק התחתון של החתך מצויות אבני החול האדומות, שמהן "בנויים", בין השאר, "עמודי שלמה" ו"הפטריה".

מעל אבני החול נחשפו דולומיט חולי ופצלים המצויים גם על פסגת הר תמנע ובמחשופים שלאורך נחל תמנע והם בולטים בצבעם החום כהה. סלעים אלו, הקרויים "תצורת תמנע", הורבדו במהלך הצפה ימית שהגיעה עד אזור אילת בקמבריום התחתון (לפני כ־525 מיליון שנה). יחד עם תצורת תמנע הושקעו גם המינרלים של הנחושת וחלה העשרה ביסודות שונים, כמו מנגן ואורניום. בשלב ההשקעה של האבנים הקדומות הצטברו גם אבני חול אדומות דקות גרגר (בהן חצובה פטרה שבעבר הירדן). לאחר מכן החלה תקופה ארוכה של פעילות בליה וסחיפה, שכתוצאה ממנה לא נותרו סלעים בדרום הנגב מתקופה גיאולוגית ממושכת (מלפני 510 מיליון שנה ועד לפני 150 מיליון שנה). לפני כ־150 מיליון שנה החלה הרבדה מחודשת של אבני חול לבנות וצבעוניות, הקרויות תצורות אמיר, עברונה וסמר. אבני חול אלו מכילות כמעט אך ורק גרגרי קוורץ וסילט. מגוון הצבעים נובע מחדירת תמיסות עשירות בברזל ונחושת אל תוך אבני החול. הקשתות והעמודים בשולי הבקעה הם צורות נוף שנוצרו באבני חול אלו.

שכבות סלעי משקע ימיים בעובי כולל של כ־800 מ' (באזור תמנע), המכילות מאובנים רבים, מעידות על הצפת האזור על־ידי ים התטיס, שכיסה את כל שטחה של ארץ־ישראל ואת מרבית שטחן של מצרים, ירדן וערב הסעודית. הים, אשר התקדם מכיוון צפון־מערב, הגיע לאזור תמנע לפני כ־100 מיליון שנים (בגיל הקנומן שבראשית תקופת הקרטיקון העליון). הצפה זו נמשכה עד לפני כ־40 מיליון שנה, בתקופת האיאוקן, שבמהלכה הורבדו בעיקר סלעי גיר, דולומיט, חוואר, חרסית, קירטון וצור. סלעי המשקע הימיים בונים את חגורת המצוקים הצהובים המופיעה בחלק העליון של צוקי תמנע. תהליך ההתרוממות של האזור הביא לנסיגתו של ים התטיס. סלעי המשקע הימיים נחשפו והחלה תקופה ארוכה של בליה יבשתית, שבמהלכה נסחפו מרבית הסלעים שהיו בחלקו העליון של החתך הימי.

מרבית ההעתקים המצויים בבקעת תמנע הם מבני שוליים הקשורים לתהליכי השבירה (השבר הסורי־אפריקאי), שהחלו לפני פחות מ־20 מיליון שנים ונמשכים עד היום. התרוממותו של הר תמנע, למשל, מקורה בתנועות טקטוניות אלו. ההתרוממות והביקוע יצרו בסיס סחיפה נמוך סמוך לתמנע, ממזרחה.

ירידה הדרגתית של בסיס הסחיפה (בערבה הדרומית) של הנחלים תמנע ונחושתן, יצרה מפלסי סחיפה והשקעה של קונגלומרטים, המצויים כיום בגובה של כמה עשרות מטרים מעל האפיקים הפעילים. עיקר החלוקים בקונגלומרטים אלה הם של סלעי משקע ימיים. הקונגלומרטים הורבדו במהלך עשרות אלפי השנים האחרונות, בעיקר בתקופות שבהן שרר באזור אקלים לח יותר מזה של היום. בתקופות אלה היו מרבית המצוקים מכוסים בסלעי משקע ימיים שהתבלו והצטברו בשולי הבקעה. חשיפת אבני החול והסלעים המגמתיים ותהליכי בליה (בעיקר כימית) הביאו ליצירת הנוף המרהיב

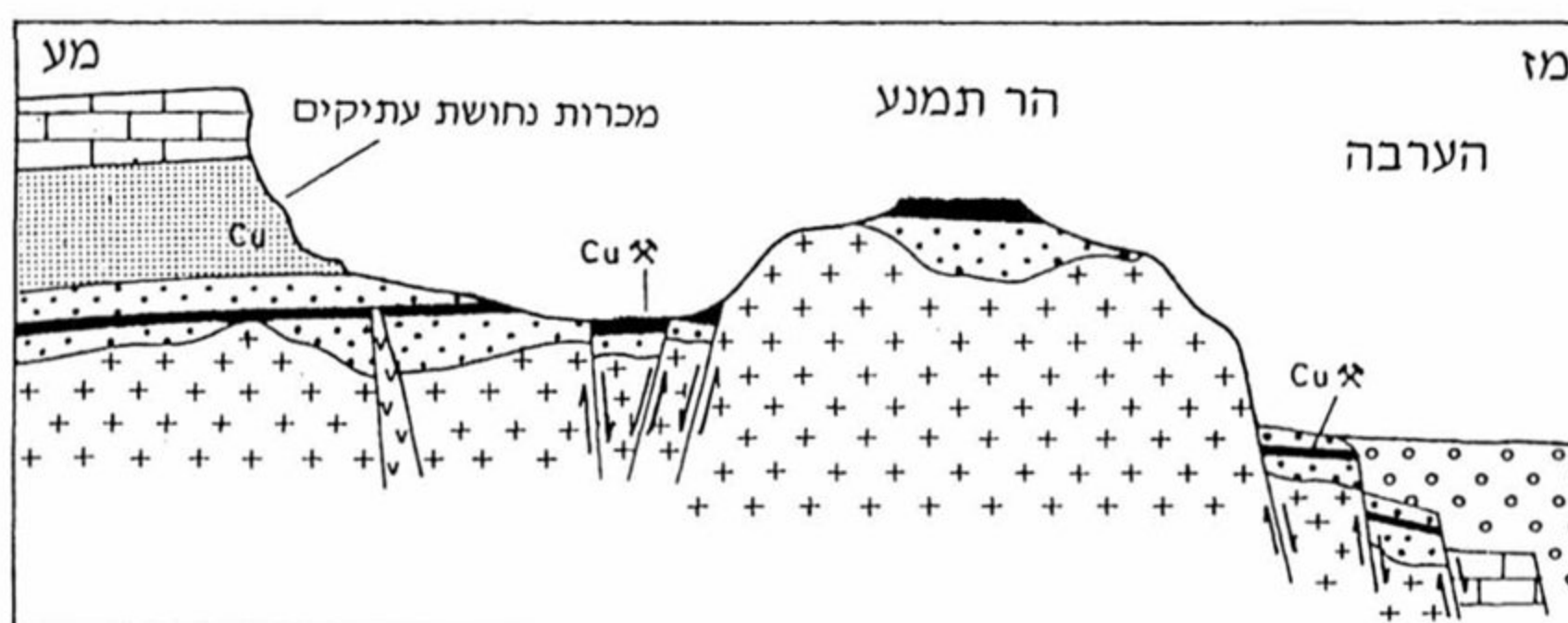
של הבקעה, ובהם עמודי שלמה, הפטריה והקשתות. תופעות אלו, כמו גם המערות הקטנות הרבות, נוצרו כתוצאה מחדירת מים לסדקים, הגורמת לבליה. התפוררות מהירה של אבני החול וסחיפתן גרמה להתרחבות הבקעה.

היווצרות הנחושת בבקעת תמנע

הנחושת היא מתכת העמידה בפני קורוזיה, ועם זאת נוחה לעיבוד. טמפרטורת ההתכה של הנחושת היא קצת למעלה מאלף מעלות, והיא מוליך טוב של חום וחשמל. הנחושת משמשת לייצור כבלי חשמל וטלפון, צינורות קיטור, תחמושת, מטבעות, חפצי אמנות ועוד. היא גם מרכיב חשוב בתעשיית הצבעים. בבקעת תמנע מצויה הנחושת בשלוש יחידות סלע שונות, לעתים בלויית יסודות מתכתיים אחרים וביחוד מגן. הנחושת בסלעים המגמתיים בהר תמנע, נוצרה בפעילות הידרותרמלית, שהתרחשה לקראת סיום הפעילות המגמתית. תמיסות עשירות במינרלים התקררו (בטמפרטורה של 200-400 מעלות) והביאו להצטברות נחושת ומגן בסלעים פורפיריים וולקניים שנוצרו באותה תקופה.

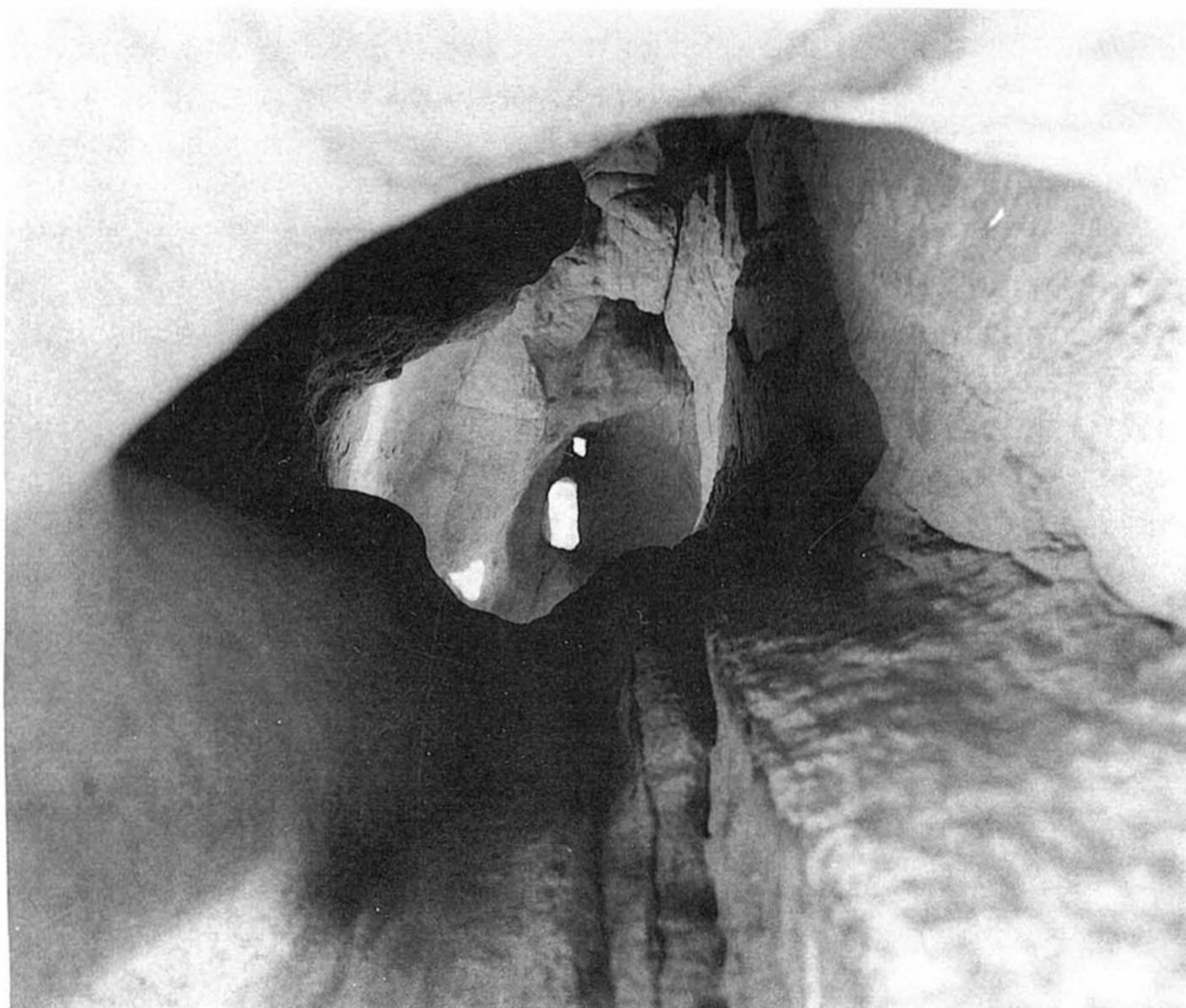
בין הסלעים המגמתיים שבמרכז הר תמנע מצויים עורקים בצבע ירקרק העשירים בנחושת ובמגן שהצטברו בפעילות משנית מאוחרת (מקור הצבע הירקרק בתהליך חימצון שעברה הנחושת). בתחילת שנות החמישים החלו בכריית הנחושת מעורקים אלו. ואולם, עד מהרה התברר שהכריה אינה כדאית עקב תכולת הנחושת הנמוכה בעורקים, והתהליך הופסק.

החלק העליון של הסלעים המגמתיים הקדומים היה עשיר בנחושת ובמגן ונחשף בזמן השקעתה של תצורת תמנע. בתקופה זו, בקמבריום התחתון, היה אזור תמנע אגן רדוד בשולי ים קדום שהשתרע לכיוון צפון-מערב. באגן זה שקעו אבני גיר מעורבות בגרגרי חול, דולומיטים, חרסיות ואבני חול המהווים את תצורת תמנע. על קרקעית

סלעי משקע יבשתיים צעירים	אבני חול עתיקות	מכרות נחושת
סלעי משקע ימיים	סלעים מגמטיים עתיקים	Cu מינרליזציה
אבני חול נוביות	תצורת תמנע	צינור בזלתי

חתך רוחב סכמתי בבקעת תמנע

מכרות קדומים בבקעת תמנע

האגן חיו אצות אשר השקיעו את המשקע הגירני וסייעו ביצירת מינרלי הנחושת הסולפידים. כך נוצרו שכבות בעובי של מספר מטרים, שריכוז הנחושת בהן עלה במקומות מסוימים על אחוז אחד. המסה חלקית של הדולומיט (בעיקר לאורך קווי השבירה של מערכת בקע הערבה) על-ידי מי תהום הביאה להישארות גרגרי קוורץ ומינרלי חרסית, וגרמה לחימצון המנגן ולעליית ריכוז הנחושת בחלק מהמקומות עד כדי 1.5%. הנחושת שנמסה, הושקעה מחדש בעורקים ונוצרו תרכיזים בריכוז של עשרות אחוזים. מאמצע שנות החמישים החלו במכרות תמנע החדשים בכריית נחושת מתצורת תמנע.

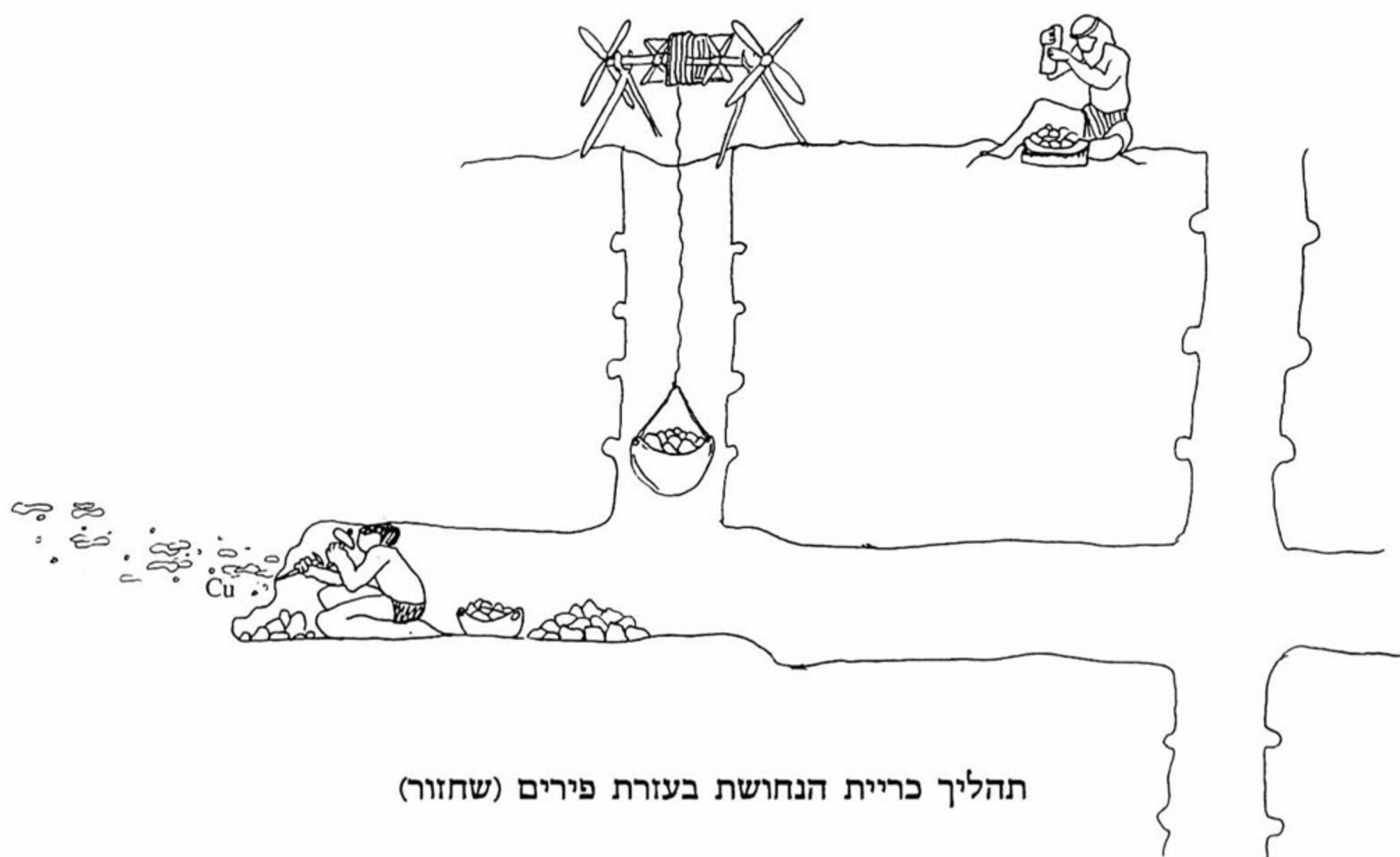
הנחושת מצויה גם באבן החול הלבנה המהווה את גג תצורת אמיר ובסיס תצורת עברונה בתרכיזים, בעדשות ובחומר המלכד את הסלע המעניק לו גוון ירקרק. קוטר התרכיזים הוא לרוב כ-3 ס"מ ולהם מבנה טבעתי הכולל גם ברזל; ריכוז הנחושת בהם מגיע עד ל-44%. אבני החול שבהן מצויה הנחושת הורבדו במערכת נחלים רחבה שכיסתה את הנגב הדרומי לפני 100-150 מיליון שנה, בתקופת הקרטיקון התחתון. במהלך הזרימה הורבדו יחד עם החול שרידי צמחים. בתקופה מאוחרת יותר, בעת הפעילות הוולקנית, שהתרחשה בקרטיקון התחתון או בעת יצירת בקע הערבה, נדדו לשכבה זו מי תהום חמים, עשירים בנחושת. בתהליך כימי הוחלפו שרידי הצומח ובמקומם נוצרו תרכיזי נחושת וברזל (מינרליזציה). אבן החול ספגה תחמוצות נחושת

וברזל בגוון ירקרק. מקור הנחושת במי התהום החמים היה, כנראה, בהמסה חלקית של הנחושת בתצורת תמנע. הנחושת המצויה באבן החול הלבנה נכרתה והופקה גם בימי קדם.

לתולדות כריית הנחושת והפקתה בימי קדם

כבר לפני למעלה מ-6,000 שנים החל האדם להשתמש במתכת. הנחושת היתה המתכת הראשונה, ובמשך אלפי שנים היחידה, שנעשה בה שימוש של ממש. בתהליך ארוך ורצוף קשיים למדו הקדמונים היכן לאתר את המינרלים המתאימים, להפיק מהם נחושת ולהכין כלים וחפצים. בתמנע נתגלו שרידים ועדויות מתקופות קדומות הממחישים את תולדות הכרייה בבקעה והשימוש שנעשה בנחושת. בין הממצאים אתרי מגורים ומלאכה, חפצים ומנחות באתרי הפולחן, חרותות וציורי סלע, קברים ועדויות ארכיאולוגיות נוספות. הממצאים הרבים זורים אור גם על הרקע החברתי והכלכלי וחושפים טפח מעולמם התרבותי והרוחני של הכורים הקדומים.

תהליך כריית הנחושת בעזרת פירים (שחזור)

העדויות להפקת נחושת בתמנע נתגלו לראשונה על-ידי ג. פטריק בשנת 1845. הוא מצא ערמות של סיגים – "פסולת התעשייה" השייכים להפקת נחושת. נוסעים וחוקרים (א. מוסיל, פ. פרנק ואחרים) הוסיפו ותארו שרידים של מבני מגורים, אתרי התכה ועוד. נ. גליק (1940) תיארך את עיקר פעילות כריית הנחושת בתמנע למאה העשירית לפסה"ג, שהם ימי הממלכה המאוחדת, והציע לראות בהם את מכרות המלך שלמה. משנת 1959 נערך בבקעה ובסביבתה מחקר ארכיאולוגי שיטתי בידי "משלחת הערבה" בראשות ב. רותנברג. המחקר זרה אור על תולדות כריית הנחושת ושיטות ההפקה, למן הנסיונות הראשונים להפיק מתכת מן הסלע בתקופה הכלקוליתית (3300-4500).

לפסה"נ), דרך התפתחות הידע ושיטות הכריה וההפקה, ועד להפסקת הפעילות בתקופה הערבית הקדומה.

כריית הנחושת

המכרות הקדומים נמצאים במחשופי אבן החול הלבנה. ראשית ההפקה היתה באיסוף תרכיזים של תרכובות נחושת מעל פני השטח. מאוחר יותר נחצבו חללים רחבים בעקבות תרכיזי הנחושת שבסלע. כלי העבודה ששימשו לכריית הנחושת היו פטישים וגרזנים עשויים אבן וצור.

הידע והנסיון המצטבר והשכלולים הטכנולוגיים, סייעו לפיתוח שיטות הכריה: ניכרו פירים צרים, שבהם ירדו בעזרת מדרגות חצובות. תחילה היוו הפירים מעין קידוחי נסיון, ובאלו שהגיעו אל תרכיזי הנחושת, נכרו מנהרות כריה מסועפות במספר מפלסים. פירים נוספים נחצבו אל מנהרות הכריה כדי לאפשר איוורור ותאורה, והם הקלו על פיגוי העפרות. מרבית הפירים נחפרו דרך שכבות הסחף שכיסו את אבן החול הלבנה שלמרגלות הצוקים. חלק מן הפירים נחצבו לעומק של עשרות מטרים. הם נסתמו, ככל הנראה בכוונה, ועל פני השטח נוצרו שקערוריות רדודות שבקרקעיתן מצוי חומר דק גרגר. בבקעת תמנע נספרו כ־10,000 שקערוריות כאלו, המכונות "צלחות". ערצי נחלים שהתחתרו בשטח מאוחר יותר "חותכים" את המכרות הקדומים וחושפים מנהרות כריה מתקופות שונות במספר מפלסים. ניתן להבחין בעקבות הכלים ששימשו לעבודה בתקופות השונות: סימנים של כלים קהים מחציבה בכלי אבן ו"צלחות" חדות וסדורות המעידות על עבודה באיזמלי מתכת חדים.

הפקת הנחושת

הפקת הנחושת והפרדתה מן המינרלים שבסלע נעשתה באמצעות חימום בתנורים עד לטמפרטורה של כ־1,200 מעלות. שיטת הפקה זו היתה בשימוש למן ראשית המטלורגיה, והיא השתכללה עם הזמן, עם התפתחות היכולת הטכנולוגית. תהליך ההפקה כלל הבערת פחמי עץ בתנורים. לאחר חימום התנור במשך כשעתיים הוכנסו אליו בהדרגה עפרות נחושת וכן עפרות המכילות תרכובות ברזל ומנגן – "פלוקס", שנועדו להוריד את טמפרטורת ההתכה ולסייע בתהליך הפרדת הנחושת. בעת שהופעלו התנורים הוסיפו בהדרגה תערובת שהכילה כמויות משתנות של פחמים, עפרות נחושת ו"פלוקס". בסוף התהליך הצטברה בקרקעית התנור הנחושת המותכת ומעליה הסיגים. בתנורים הקדומים לא הצליחו להגיע להפרדה מלאה של הנחושת מן

חתך סכמתי בתנור קדום להפקת נחושת

אתר קדום להפקת נחושת בתמנע מתקופת הפעילות המצרית (מאות 12-13 לפסה"נ).
נראים שרידי מבנה וערמת סיגים ("פסולת תעשייה") השייכת לתהליך ההפקה

הסיגים. גושי הסיגים, שכללו ריכוזי נחושת קטנים, רוסקו לאחר שהתקררו כדי להוציא מהם את הנחושת. מאוחר יותר התפתחה טכניקה של "בריזה" – פריצת פתח בדופן התנור באופן שאיפשר את הזרמת הסיגים החוצה ואת השארת הנחושת בקרקעית התנור. הסיגים התמצקו למעין "עוגות", שדוגמאות מהן פזורות עדיין בשטח. מהרכב הסיגים ומצורתם ניתן ללמוד על הטכנולוגיה ולעקוב אחר התפתחותה.

איכות ההפרדה היתה תלויה ביכולת להגיע לטמפרטורה של 1,200-1,300 מעלות ולשמור עליה במשך תהליך ההפקה, דבר שהצריך שימוש במפוחים. המפוחים ודרך הפעלתם מוכרים לנו מציורי קיר מצריים. בסיסי אבן של מפוחים מעין אלו נתגלו בחפירות לכיש ובמערב סיני. קצות צינורות חרס, ששימשו לאיוורור, נמצאו בדפנות התנורים ובשרידי בתי המלאכה בתמנע. מחקרים שעסקו בניתוח תהליך ההפקה העלו, שלהפקת 1.5 ק"ג נחושת, נדרשו כ-50 ק"ג עפרות נחושת, כ-100 ק"ג עפרות ברזל ומנגן ("פלוקס") וכ-150 ק"ג פחמי עץ. תהליך ההפקה ארך כ-7-9 שעות.

בספטמבר 1981 נעשה בתמנע נסיון הפקה בתנאי שדה. תנור שנבנה מחומרים מקומיים, הוסק בפחמי עץ ולובה במפוחי רגל. לתנור הוכנסו 5.5 ק"ג עפרות נחושת ו-23 ק"ג עפרות ברזל ("פלוקס"). בנסיון הצליחו להפיק כ-1.1 ק"ג נחושת שחורה, שריכוזה 74.9%. ההשקעה הרבה באנרגיה, בכוח עבודה, בידע ובזמן, ממחישה את החשיבות הרבה שיוחסה לנחושת בעולם העתיק.

הפקת הנחושת התבצעה בעבר באתרים שונים בבקעת תמנע ובסביבתה הקרובה. האתרים החשובים ביותר נמצאים במרכז הבקעה, ובהם נעשו החפירות והמחקרים העיקריים.

באתר "הפטריה" נחשפו שרידי מחנה הפקה עם מספר חדרים, חצרות, בורות אחסון, כלי עבודה ומתקנים אחרים. בסמוך נחפרו תנורי הפקה, שמהם שרדו החלקים התחתונים.

כריית הנחושת והפקתה הגיעה לשיאה בתקופת הברונזה המאוחרת, מסוף המאה ה-14 ועד למחצית המאה ה-12 לפסה"נ. לתמנע הגיעו משלחות מצריות ממלכתיות של פרעוני השושלות ה-19 וה-20, מימי סתי הראשון, רעמסס השני והשלישי ועד לימי רעמסס החמישי. עדויות רבות לכך נמצאו באתרים המרכזיים בבקעה, ובהם המכרות העתיקים באתר הקשתות, ציורי הסלע המכונים "המרכבות", מחנה ההפקה שליד "הפטריה", מחנה הפקה מוקף חומה ממערב לעמודי שלמה ומקדש האלה חתחור שנחשף בסמוך. באתרים אלו נתגלו אלפי ממצאים הזורים אור על פעילות האדם בבקעה. הם ממחישים את ההיבטים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים שליוו את הפקת הנחושת (ר' בפירוט בפרק אתרים).

מקדש האלה חתחור והממצאים שנתגלו בו מבטאים תקופת שיא זו של פעילות הכרייה. המקדש על ממצאיו הרבים, מיוחס ברובו למשלחות כורים ממצרים למן ימי סתי הראשון ועד לימי רעמסס החמישי, ולאחריהם – למדיינים. קרמיקה מדיינית נמצאה גם במצודה הבנויה על גבעה החולשת על נאת יטבתה ועל מקורות המים שבה (כ"5 ק"מ צפונה). אנו למדים מכך על המקור העיקרי של אספקת מים, פחמי עץ ואולי אף מקור המזון לכורים בתמנע.

אסטלה חרותה בסלע מעל מקדש הכורים בתמנע, שבה נראה רעמסס השלישי מגיש מנחה לאלה חתחור (תצלום והעתק מצויר)

במקום נחשפו גם מצרכי מזון, כלים וחפצים, שהובאו ממרחקים. עוד נחשפו במקום פסלים, כתובות וחפצים שהוקדשו ל"חתחור" – אלת המכרות המצרית. בין הממצאים בולט במיוחד נחש נחושת – "נחושתן" הקשור למסורת מדברית-מדינית, ואשר כדוגמתו נזכר גם במקורותינו (ר' בפרק אתרים).

מהאתרים הרבים שבבקעת תמנע ובסביבתה אנו למדים גם על תקופות כריה נוספות, למן ראשית פעילות האדם שביקש להפיק נחושת בתמנע ובדרום הערבה, ועד להפסקתה לפני כ־1,000 שנה, תקופה שנמשכה כ־6,000 שנה.

תמנע ומכרות המלך שלמה

בתחילת המחקר סברו כי עיקר הפעילות הקדומה בבקעה התקיימה במאה העשירית לפסה"נ, בימי שלמה. הקרבה לראש מפרץ אילת, מקום שבו נבנו אוניות וממנו הפליגו ספניו של שלמה לאופיר (מל"א ז, יג-מו), נאמר במפורש כי: "בככר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה בין סכות ובין צרתן" (שם, מו). עוד נאמר כי חרש הנחושת היה מצור. סביר להניח, על כן, שבממלכת שלמה נזקקו לשרותי נוכרים, שכן לא נמצאו בישראל חרשים מיומנים להפקת נחושת.

ואולם, במהלך המחקר הארכיאולוגי בתמנע לא נתגלו עדויות או שרידים כלשהם מתקופה זו. יתר על כן, בתאור עבודות יציקת ים הנחושת ועבודות נחושת אחרות הקשורות למקדש (מל"א ז, יג-מו), נאמר במפורש כי: "בככר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה בין סכות ובין צרתן" (שם, מו). עוד נאמר כי חרש הנחושת היה מצור. סביר להניח, על כן, שבממלכת שלמה נזקקו לשרותי נוכרים, שכן לא נמצאו בישראל חרשים מיומנים להפקת נחושת.

במקרא נאמר, אמנם, "ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה תחצוב נחושת" (דב' ח, ט), אך זהו הפסוק היחיד במקרא המתייחס למכרות נחושת בארץ-ישראל, ואין בו ללמד על הכלל.

כריית הנחושת לאחר קום המדינה

פעילות כריית הנחושת התחדשה לאחר קום המדינה, וב־1951 הוקמו מכרות הנחושת על בסיס כלכלי. לאחר ארבע שנות סקר גיאולוגי, ניגשו לעבודות התכנון והקמת המפעל.

בשנת 1959 החלה כריה מסחרית של הנחושת, בעשרה מכרות פתוחים ותת קרקעיים, באמצעות ציוד מכני כבד. בבסיס המכרות הפתוחים נחשפו סלעים של תצורת תמנע. במרבית המקומות היה צורך להסיר כמה עשרות מטרים של סלעי כיסוי וסחף נחלי צעיר ("כיסוי טפל") כדי להגיע לשכבות הנחושת והמנגן. לפיכך רוב המכרות בנויים בצורת מדרגות, למניעת התמוטטויות.

במכרות נחפרו יותר מ־50 ק"מ של מנהרות תת קרקעיות, במספר מפלסים המסתעפים מאחד המכרות הפתוחים. במפלסים התת קרקעיים אולמות גדולים, שמרביתם התמוטטו עם הפסקת הכריה. הקצה הדרומי של המכרה התת קרקעי חובר לפיר שרות אנכי, שקוטרו 5.5 מ' ועומקו 270 מ' ודרכו הועלתה העפרה ממעבה האדמה. המנהרות היו רחבות דיין לתנועת כלי רכב. כיום, בעקבות סגירת המפעל והפסקת שאיבת המים, מוצף המכרה התת קרקעי ברובו במי תהום.

המכרות סיפקו בזמן הפעלתם 1.1 מיליון טון עפרה לשנה. במהלך הכריה נאספו גם סלעים בצבע טורקיז ובהם ריכוז נחושת גבוה במיוחד, ובדרגת קשיות גבוהה. הם שווקו

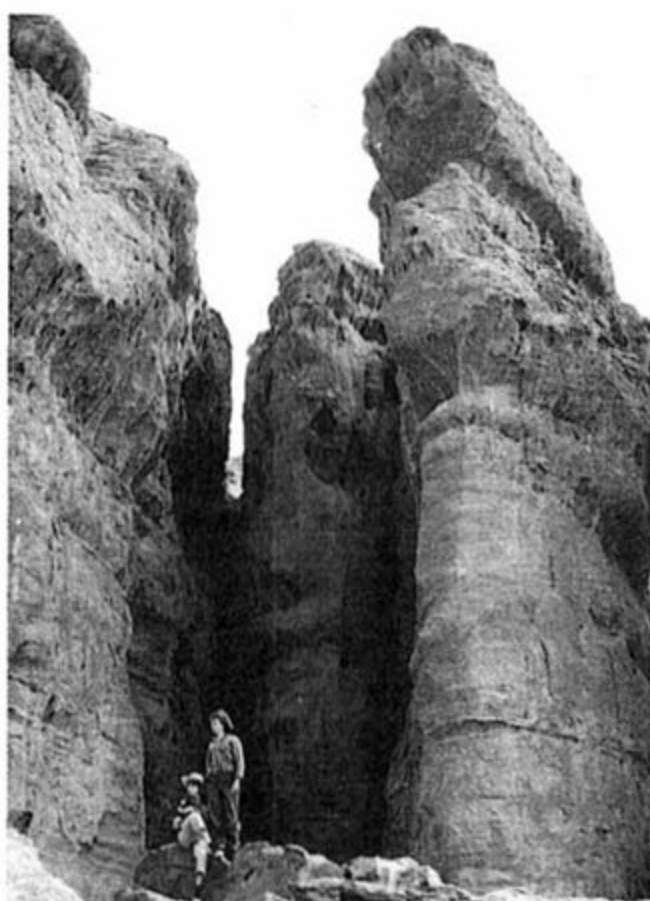
המכרות כיום

כאבני חן שנודעו לימים כ"אבן אילת". בשנות השישים ובתחילת שנות השבעים עבדו במכרות תמנע כאלף איש. בתקופה זו שימש המפעל מקור פרנסה חשוב לתושבי אילת ומנוף לפיתוח העיר. ב־1976 נסגרו מכרות הנחושת לראשונה, עקב הפסדים תפעוליים שנבעו מירידת מחירי הנחושת בעולם, מהוצאות הכרייה הגבוהות (בגלל העמקת הכרייה וגידול בהוצאות עבור כוח האדם) וגורמים כלכליים אחרים. ב־1980 נעשה ניסיון לחדש את הפקת הנחושת, ולהוסיף לכך גם את הפקת המנגן המצוי בעפרה כדי לייצר גופרת מנגן כמוצא לוואי. הנסיון לא עלה יפה ופעילות הכרייה נפסקה סופית ב־1984. הפקת הנחושת במפעל נעשתה באמצעים כימיים, וכללה כמה שלבים: 1. כריית עפרת הנחושת והובלתה למתקני גריסה וטחינה. בעת הטחינה עורבב הסלע במים – להקלת התהליך. 2. ערבוב העפרה והמסתה בחומצה גופרתית (שיוצרה בתמנע). בתהליך זה נוצרה גופרת נחושת. השקעת יתרת שחק הסלע הסיליקטי בשבע בריכות שיקוע ולאחר מכן הובלתה כפסולת לערבה. 3. העברת גופרת הנחושת לשקתות שבהן שוקעו גרוטאות ברזל שקשרו אליהן את הגופרית. הנחושת שהופרדה שקעה והצטברה כצמנט, בריכוז של 77%-83%. 4. לאחר ייבוש הבריכות בשמש נותרה בקרקעית הנחושת, שנאספה ונשלחה לספרד וליפן להפרדה באמצעות תהליך אלקטרוליטי. היקף היצוא הגיע ל־16,000 טון בשנה. כיום מייצרים במתקני המפעל גופרת נחושת (3,600 טון בשנה).

ממרכז הארץ מובאים חוטי חשמל ישנים ומחול – חומצה גופרתית. משרים אותם ביחד בדודים גדולים שהטמפרטורה בהם מעל 100 מעלות ומתקבלת אבקה כחולה של גופרת הנחושת. גופרת הנחושת משמשת בתעשיית הצילום, הדשנים, בטיפול בבריכות ועוד. ראוי לציין, שהמפעל מילא תפקיד חשוב בתולדותיה וביסוסה של העיר אילת, ובמשך שנים ארוכות, היה הגורם הכלכלי החשוב ביותר בתולדות העיר. בשיאו – כ־800 משפחות מצאו בו את פרנסתן.

אתרי תמנע

עמודי שלמה

עמודי שלמה הם תוצאה של בליה טבעית, האופיינית לאבן החול האדומה. לאורך סדקים מתפורר הסלע בגלל הלחות החודרת ונשמרת בתוכם. הקרום החיצון של הסלע עמיד יותר לבליה לעומת פנים הסלע, המתכלה מהר יותר. כתוצאה מכך מתפתח נוף של חללים גבוהים וביניהם עמודים. באופן דומה נוצרות שורות החלונות לאורך רבדים מסוימים בסלע.

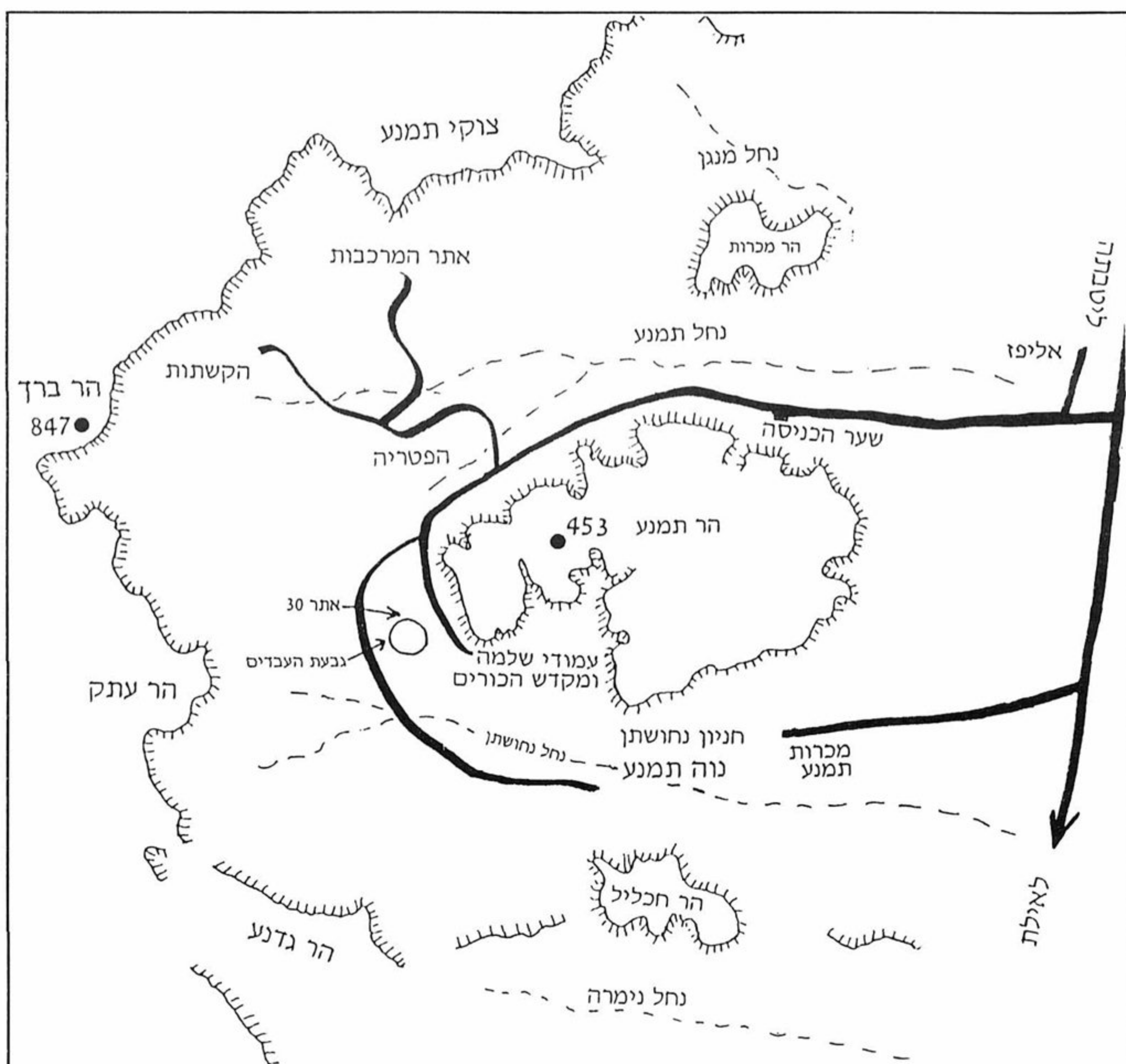
מקדש הכורים

ליד עמודי שלמה נמצא מקדש הכורים המוקדש לאלה חתחור. המקדש שייך לתקופת השושלות ה-19 וה-20, למן סוף המאה ה-13 ועד לאמצע המאה ה-12 לפסה"נ. הוא כולל קיר אבן נמוך הסוגר על חצר צמודה לקיר הסלע הטבעי. בצמוד לקיר הסלע נבנה תא מלבני מאבנים מסותתות. שני עמודים ובהם תבליט פני האלה חתחור, נשאו קורות אבן שנשענו בצידן השני בגומחות שבקיר. גומחה מרכזית נחצבה בקיר הסלע שבתא. המקדש עבר מספר שלבים של שינוי ושיפוץ.

△ עמודי שלמה

▽ מקדש הכורים המרכזי
בתמנע, המוקדש לאלת
המכרות חתחור.

△ מפת אתרי תמנע

בתקופה מאוחרת יותר נוסף מבוא מרוצף אבנים מסותתות, החצר הורחבה ונוספה רצפה לבנה. בשלבו האחרון של המקדש נבנה בצמוד לקיר הדרומי ספסל להנחת מנחות, ובסמוך לקיר המערבי הועמדה שורת מצבות ובהן חלקי המבנה המצרי שבהם תבליטים שהושחתו. בשלב זה כיסה את המקדש אוהל ששרידי יריעותיו נמצאו לאורך הקירות. במקדש נמצאו כלים, צלמיות וחפצי מנחה מצריים שונים. כן נמצאו חפצי מנחה וקרמיקה מדייניים וכלים מקומיים. ביניהם ראוי לציין נחש נחושת בעל ראש מוזהב, חפץ פולחני המוכר לנו ממקורותינו כ"נחושתן", ששימש לריפוי פגעי הנחשים והעקרבים במסעות המדבר (במ' כא, ה-ט). הנחושתן כותת כאשר הוסרו הבמות ונותצו המצבות בימי חזקיהו (מל"ב יח,

△ נחש נחושת בעל ראש מוזהב (נחושתן), שנמצא במקדש הכורים

△ פסל האלה חתחור

א-ד), שכן במהותו היה חפץ זר ליהדות הממוסדת, ונספח אל חפצי המשכן מן המדבר בהשפעת המדיינים. החפץ שנמצא במקדש בתמנע, ממחיש את הנוכחות המדיינית רבת ההיקף ואת חלקה בהפקת הנחושת ובפולחן שנתלווה לה.

הממצאים הרבים מן המקדש איפשרו, כאמור, את קביעת זמן הפעילות העיקרית בתמנע והתחקות אחר המשלחות המצריות מימי סתי הראשון ועד לימי רעמסס החמישי. הם גם איפשרו ללמוד על הפעילות המדיינית, שנמשכה זמן מה לאחר תום הנוכחות המצרית באתר. המקדש כולל מוטיבים מצריים, שעיקרם התא הסמוך לקיר הסלע, בצמוד לסלע שבו חצובה תעלה.

כן היו במקדש ספסל מנחות הבנוי אל מול שניהם, לצד חפצי פולחן מצריים, מדייניים ומקומיים. כל אלה מעלים לפנינו תמונה על חיי היום יום של הכורים ותפיסת עולמם. הממצאים מעידים גם על נוכחות כורים שהגיעו לתמנע מן הסביבה הקרובה ולעתים ממרחקים, על חפציהם, מסורותיהם ואמונותיהם. תמונה דומה עולה מן הממצא במקדש בסרביט אל חאדם שליד מכרות הטורקיז שבמערב סיני. על פני הסלע החלקים שמעל למקדש וממזרח לו, מופיע תחריט מצרי ובו רעמסס השלישי מגיש מנחה לאלה חתחור וכתובת המציינת את "המשרת המלכותי" – ראש המשלחת האחראי לביצוע התחריט. שמו של פקיד בכיר זה מוכר לנו ממקורות במצרים עצמה, ואף נזכר שהוא ממוצא שמי.

הקשתות והמכרות העתיקים

הקשתות הן צורת בליה טבעית המתפתחת באבן החול הלבנה, מעין חלונות מפולשים בשלוחות הסלע בחלקו התחתון של המצוק. אבן החול הלבנה אינה מלוכדת היטב ומתפוררת בקלות, בעיקר לאחר שנפגע הקרום הקשה והכהה העוטף אותה. תהליך התפוררות זה מתחיל, בדרך כלל, בתוך הסדקים בפני הסלע ומתפתח לסדוק, למערות ולעתים אף

לקשתות. הקשת הגדולה שממערב למגרש החניה היא הביטוי המרשים ביותר לתופעה זו.

למרגלות המצוקים נחשפו מכרות הנחושת הקדומים. טיול רגלי קצר מאפשר לראות אתרים רבים הקשורים לכריית הנחושת בימי קדם ולעקוב אחר התפתחות כלי הכרייה ושיטותיה במשך התקופות, למן הסימנים הקהים שהותירו כלי האבן שהיו בשימוש במכרות הקדומים ביותר, ועד לסימני האיזמלים החדים שהיו בשימוש מאוחר יותר. מן הבורות האקראיים שנחצבו בעקבות הופעת תרכיזי נחושת על פני הסלע ועד למכרות המסועפים (ה"גלריות") ולפירים היורדים אליהם.

ה"פטריה" ומחנה ההפקה הסמוך

ה"פטריה" היא דוגמא לצורת נוף אופיינית שמקורה בבליה באבני חול אדומות. ברחבי הבקעה נמצאות "פטריות" נוספות ו"חצאי פטריות". סמוך ל"פטריה" נמצא אתר קדום להפקת נחושת שבו בוצעו גם פעולות נלוות. נחשפו מספר חדרים וחצרות ובהם בורות אחסון, כלי עבודה ומתקנים לכתישת העפרות, ששימשו בתנורי ההפקה. בסמוך נחשף תנור הפקה, שממנו שרדו חלקו התחתון וגומת הסיגים. בשטח פזורים שברי סיגים, שהם מעין "פסולת תעשייה" של התנורים.

▽ מחנה הפקת נחושת מתקופת הפעילות המצרית, בסמוך ל"פטריה"

△ אתר ציורי הסלע (המרכבות)
בנקיק שלרגלי המצוקים בבקעת
תמנע הצפונית. האתר הוסדר
לנוחות המטיילים תוך הגנה על
ציורי הסלע, במסגרת פעולות
הפיתוח שנעשו בפארק.

באתר נמצא מבנה פולחני בעל אופי מקומי ששימש את
העובדים בימי קדם. צורתו מלבנית; פתח הכניסה מצוי בפינת
הקיר המערבי ואליו צמוד ספסל למנחות. ממול לפתח שורה
של מצבות ולפניהן אבן ששימשה, כפי הנראה, כמזבח.
למבנה צמוד תא קטן בדומה לשלב האחרון של מקדש הכורים
הסמוך לעמודי שלמה.

ה"מרכבות"

האתר נקרא על שם ה"מרכבות" המופיעות בציורי סלע על
קיר נקיק קטן הנמצא מימין לערוץ, כ־50 מ' ממגרש החניה.
בציור זה ובציור סלע נוסף שעל קיר הערוץ, מצפון-מערב
למגרש החניה, מתוארים בעלי חיים, ובהם יעלים, יענים,
ראמים, בני אדם על גבי מרכבות רתומות לשוורים, סצינות
ציד וסצינות שהן אולי טקסי פולחן. הציורים מבטאים
מציאות, ואולי גם פולחן בזמן הפעילות המצרית בתמנע,
כפי שנראו בעיני תושבי המקום. בסמוך מצויים מספר פירים
וקטעי מכרות מאותה התקופה.

▷ "המרכבות" – ציורי סלע
המתארים סצינות מלפני
למעלה מ־3,000 שנה. בתחריט
הסלע נראות מרכבות קרב
מצריות הנושאות שני לוחמים
כל אחת, שהותירו כנראה רושם
עז על אנשי המקום, שחרטו
אותן בסלע

בקעת תמנע – אתר תיירות

בתחילת שנות השמונים פותחו על-ידי המועצה האזורית חבל אילות והקרן הקיימת דרכי גישה לאתרים המרכזיים, וסומנו מסלולי טיולים בבקעה ובסביבתה. בקעת תמנע הפכה לפארק תיירות שפוקדים אותו יותר מ-200,000 מבקרים בשנה. לבקעה חשיבות תיירותית מארבעה היבטים עיקריים: ארכיאולוגיה, גיאומורפולוגיה ונופים, בוטניקה וזואולוגיה ולבסוף ניצול הנחושת בזמן החדש. בבקעת תמנע נחשפו אתרים קדומים רבים ובהם מקדש יחודי ומערכת ענקית של מכרות תת קרקעיים ואלפי פירי כריה, שאין כדוגמתם בשום מקום בעולם. באזור נוצר מפגש נדיר בין סוגי סלע שונים. הר תמנע, הבנוי גרניט ומהווה את לב הבקעה, עטור בסדרה של אבני חול לגוניהן השונים ועליהן רצועה של צוקים גירניים. בבקעה עדרים גדולים של צבאים, יעלים ושפני סלע וצמחיה מדברית מעניינת. מפעל כריית הנחושת, אף שאינו מתופעל כיום, מדגים את כל תהליך הפקת הנחושת וראוי לשמש כאתר ביקור לצד האתרים האחרים שבבקעה. בין התכניות (שחלקן בוצע) – שחזור חלק מהאתרים הארכיאולוגיים, חפירת אגם מים, אשר לחופו יוקמו חניוני יום ולילה, פיתוח רכבל להר חכליל ורכבת כורים למפעל תמנע. פיתוח מערכת הדרכים והשרותים תהפוך את בקעת תמנע למוקד תיירות ממדרגה ראשונה, ואפשרויות הטיול המגוונות יעודדו להאריך את השעות במקום.

מרכז המבקרים בתמנע

הכוהנים ביריחו בתקופת בית שני

יהושע שוורץ

בתקופת בית שני היו בארץ-ישראל ישובים אחדים שבהם התגוררו כוהנים.¹ אך רק לעתים רחוקות הם הטביעו עליהם את חותמם. יוצאת דופן מבחינה זאת היתה יריחו, שתולדותיה בתקופת בית שני, החל מימי החשמונאים ולאחריה, הן במידה רבה פועל יוצא להיותה "עיר הכוהנים".

ראשית ישוב הכוהנים ביריחו לא היה בתקופת המקרא, שכן היא אינה נמנית עם "ערי הכוהנים" מימי הבית הראשון (יהו' כא, י-יט; דה"א ו, לט-מד; דה"ב לא, א ואילך). אדרבא, לפי המקרא, לאחר חורבן יריחו קילל יהושע את מי שיבנה את העיר (יהו' ו, כו). ישוב קטן אולי נתקיים ביריחו לאחר מכן (שופ' ג, יג; שמ"ב י, ה), אך אין כל רמז שהיה קשור לכוהנים. העיר שבנה ושיקם חיאל בית האלי בימי אחאב (מל"א טז, לד) לא היתה עיר כוהנים, אף שבמשך הזמן נוצרו קשרים בין יריחו ל"בני הנביאים". לא ברור מתי הגיעו הכוהנים ליריחו. בימי בית חשמונאי יריחו היתה כבר לעיר כוהנים ויתכן שתהליך זה החל עוד לפני כן. ברשימות שבי ציון מסופר על 345 בני יריחו (עזרא ב, לד; נחמיה ז, לו). בתאור בניין חומת ירושלים בזמנו של נחמיה, מסופר שאנשי יריחו בנו קטע של החומה סמוך לאלו שנבנו בידי אלישיב, הכהן הגדול ואחיו הכוהנים (נחמיה ג, א-ב). יש בכך רמז לקשר בין כוהני יריחו למשפחת ידעיה, שעליה נמנו הכוהנים הגדולים באותה עת.²

כבר בתקופה הפרסית היתה יריחו בירת מחוז, דבר שהקנה לה מעמד מדיני וכלכלי חשוב. יריחו נודעה גם כאחד מהאזורים הפוריים ביותר בארץ-ישראל. הנוסע היווני היקאטאיוס איש-אבדירה מספר, בסביבות 300 לפסה"נ, שהכוהנים קיבלו אדמות רבות כדי להבטיח את פרנסתם ולאפשר להם על-ידי כך לקבוע עתים לעבודת ד'.³ אמנם היקאטאיוס מתאר, כביכול, תקנות שנקבעו על-ידי משה, אך ידוע שדבריו משקפים את המצב בראשית התקופה ההלניסטית, ואולי לפני כן, כשהשלטון היה בידי הכוהנים. קשה להניח שהאזור הפורה של יריחו לא משך את הכוהנים. ידוע שכבר בתקופה הפרסית נשלחה תוצרת חקלאית מיריחו לאוצרות המקדש בירושלים.⁴ נראה בהמשך שיבולי יריחו היו גורם חשוב ביותר לכוהנים של יריחו עצמה, וכן לכוהנים ששרתו בירושלים.

פוריות האזור משכה את עיני השלטונות כבר בתקופה הפרסית, וביריחו הוקמו בתקופה זו חוות ממלכתיות, וכן בתקופת השלטון התלמאי וכנראה גם בתקופה הסלבקית. חלק גדול מאדמות יריחו והאזור הפכו ל"אדמות מדינה". נראה, שהדבר שימש גורם חשוב, שסייע בביסוס מעמדה.

בעת שיריחו היתה תחת שלטון בית חשמונאי בימי שמעון, גילו בה החשמונאים התעניינות רבה. נבנו בה ארמונות ואמות מים והושקעו רבות בפיתוח החקלאי, כולל הקמת חוות חקלאיות גדולות.⁵ חלק מן החוות נתקיימו כבר לפני כן והשתייכו לחוות הממלכתיות, אף שקשה לדעת בדיוק באיזו מידה נחשבו כרכוש השלטונות, כמקובל

האזור שבו שכנה יריחו בימי בית שני (בפתחו של ואדי קלט)

בעת העתיקה. יתכן שהחווה החקלאיות באזור יריחו היו אדמות ממלכתיות בבעלות בית חשמונאי,⁶ ומכאן הקשר בין הכוהנים, שעליהם נמנה גם בית חשמונאי, ליריחו. בני בית חשמונאי, שהיו כנראה בעלי אדמות רבות ביריחו, היו לא רק נסיכים ומלכים אלא גם כוהנים גדולים.

לפי הספרות התלמודית המשקפת כאן, ככל הנראה, מציאות קדומה יותר, היה ליריחו מעמד מיוחד כמעין "אדמות מקדש" שכללה, ללא ספק, גם את נחלותיהם של בני בית חשמונאי.⁷ כך, למשל, אנו קוראים בבבלי תענית כז א': "ת"ר (= תנו רבנן) עשרים וארבע משמרות בארץ ישראל ושנים עשרה ביריחו. ושנים עשרה ביריחו? נפישן להו טובא (= יש יותר מדי)? אלא שנים עשרה מהן ביריחו." ברייתא זו עוסקת במשמרות הכהונה ומוסרת לנו שחצי ממשמרות אלה קשורות ליריחו. יש בכך אמנם גוזמה והברייתא לא מוסרת עובדות היסטוריות צרופות, אך ממסורת זו עולה בבירור, שכוהנים רבים היו קשורים ליריחו במסגרת משמרות הכהונה.

המשך המסורת המתוארת שם חשוב מאד לענייננו, על-אף הקושי שהדבר מעורר: "הגיע זמן המשמר לעלות, חצי המשמר היה עולה מא"י לירושלם וחצי המשמר היה עולה ליריחו כדי שיספקו מים ומזון לאחיהם שבירושלם." מכאן שחצי מכל משמרת כהונה עלתה לירושלים לעבודת המקדש והפולחן ומחציתה השניה ירדה ליריחו לשקוד על כלכלת אחיהם שעלו לשרת במקדש בירושלים.

החשמונאים, כזכור, היו בעלי אדמות רבות ביריחו. הברייתא משקפת כנראה מציאות של הסדרים לכלכלת הכוהנים שעבדו בירושלים באמצעות תוצרת חקלאית שאותה סיפקו הכוהנים ביריחו. מתואר כאן למעשה מונופול חקלאי של החשמונאים, ששכרו היה בצידו.

סידור זה של אספקה לכוהנים שעבדו בבית המקדש בירושלים, קדם לחשמונאים. החידוש של החשמונאים היה קשור בבעלות על הקרקעות באזור יריחו ובניצול התוצרת החקלאית למימוש רווחים. בהקשר זה מסופר בספר דברי הימים ב' שבזמנו של חזקיהו הביאו "את התרומה והמעשר והקדשים" ללשכות בבית ד' (שם לא, יא-יב). הכוהנים שעלו במשמרות וגם ילדיהם שבאו לעבוד או ללמוד בירושלים, קיבלו בנוסף לאלה ולמתנות הכהונה גם אספקה סדירה של מצרכי מזון: "מלבד התיחשם לזכרים מבן שלוש שנים ולמעלה לכל הבא לבית ד' לדבר יום ביומו, לעבודתם במשמרותם כמחלקותיהם" (דה"ב לא, טז). על כל אלה היו אחראים פקידים מטעם המלך והכוהן הגדול (שם, יג). התאור מתייחס אמנם לימיו של חזקיה, אך מקובל שבעל ספר דברי הימים תאר לא אחת מציאות של ימיו שלו, כלומר, של התקופה הפרסית. סביר, על כן, שהסדרי האספקה לכוהנים שעבדו במשמרות נקבעו בתקופה הפרסית. ראינו למעלה שכבר בתקופה זו נשלחה תוצרת חקלאית מיריחו למקדש, ואפשר שהדבר נעשה כבר במסגרת ההסדר שתואר בספר דברי הימים.

החשמונאים, כפי שצוין לעיל, המשיכו בסידור זה. כך, בהקשר של כמה מסורות הקשורות ליוחנן כהן גדול המזוהה בדרך כלל עם הורקנוס א' אנו קוראים: "רבי חזקיה רבי אלעזר בר רבי יוסי רבי תנחום בר חייה בשם רבי יהושע בן לוי – בראשונה היה מעשר נעשה לשלשה חלקים: שליש למכרי כהונה ולוייה, ושליש לאוצר ושליש לעניים ולחברים שהיו בירושלים" (ירושלמי מעשר שני פ"ה, נו ע"ד-ירושלמי סוטה פ"ט כד ע"א). מדובר כאן בחלוקת המעשר. ידוע, כי מעשר ראשון היה אמור לפי דין תורה להנתן ללוויים, בתקופת בית שני קיבלו מעשר זה בעיקר הכוהנים. המעשר הובא לאוצר המקדש. שליש נשאר שם, שליש חולק לעניים וחברים ושליש ל"מכרי כהונה ולוייה". החוקרים התלבטו רבות לגבי מהותם של ה"מכרים" הללו, ולפי אחת הדעות מדובר בכוהנים שעבדו במשמרות בבית המקדש.⁸ על-אף התנגדות לשיטה המשולשת של חלוקת המעשרות, אין כל רמז במקורות להפסקת הסדר זה. עיון מדוקדק במקורות התלמודיים אודות יוחנן כהן גדול מלמד שהוא הטיל פיקוח קפדני על המעשרות למיניהם. ההסדר של אספקת מזון לכוהנים שעבדו בירושלים שתואר בבבלי תענית, התקיים במסגרת פיקוח חשמונאי זה. פיקוח זה והסדר האספקה הקשור בו הבטיחו כמובן גם הכנסות נאות ביותר לבית חשמונאי ולכוהנים הקשורים אליהם.

כבר בתקופה הפרסית דאגו, כאמור, לאספקה שוטפת לכוהנים שעבדו בירושלים. הסדר דומה היה קיים בימיו של יוחנן הורקנוס וכנראה גם לאחר מכן. קשה לדעת את שהתרחש בין התקופות הללו. במסורת התלמודית כתוב אמנם "בראשונה", דבר שיכול להצביע על קדמותו של ההסדר, אך ידוע שבלשון התלמוד המונח יכול להצביע גם על תקופה קרובה.

מקורות תלמודיים נוספים מזכירים את הקשר בין האזור החקלאי הפורה של יריחו לבית המקדש, דבר המרמז, מן הסתם, על אספקה למשמרות מן היבול החקלאי של יריחו. כך, למשל, בספרי במדבר פיסקא פא (עמ' 77 במהדורת הורוביץ) אנו קוראים: "כשהיו ישראל מחלקים את הארץ הניחו דושנה של יריחו חמש-מאות אמה על חמש-מאות אמה. אמרו כל מי שיבנה בית הבחירה בחלקו יטול דושנה של יריחו". כאן ובמקבילות (למשל ספרי דברים סב [עמ' 128 במהדורת פינקלשטיין]) אפשר לראות קשר הדוק בין בית המקדש בימי בית חשמונאי ליריחו.⁹ הגודל של "דושנה של יריחו"

שהיא חמש־מאות אמה על חמש־מאות אמה אינו מתאים לבקעת יריחו אלא להר הבית החשמונאי לפני הרחבתו בתקופת הורדוס (משנה מידות ב, א). קשה להניח שהקשר בין החקלאות המשגשגת של בקעת יריחו לבין הר הבית בירושלים הוא מקרי, אלא סביר שהמסורת הזו משקפת אספקה לבית המקדש מתוצרת יריחו.

גם העדות הארכיאולוגית מצביעה על הקשר בין יריחו של ימי בית חשמונאי לבית המקדש. בחפירות של א. נצר נתגלו מקוואות רבים, הקשורים לארמונות החשמונאיים. הם נתגלו גם באזורים אחרים של האתר, אך רובם נבנו בימי החשמונאים.¹⁰ נצר הצביע על כך שהחשמונאים ביריחו הקפידו הקפדה יתירה בכל הקשור לטומאה וטהרה של מערכת אספקת המים. לדעתו, המקוואות הרבים נועדו לאוכלוסיה של יריחו, ולא לה שביקרו בה. היו מקוואות מיוחדים לנשים, לכוהנים פשוטים, לבית המלוכה וכו'. אף שהיו אולי מקוואות מיוחדים לקבוצות אלה, אין בכך להסביר את ההקפדה היתירה שנהגו ביריחו בדיני טומאה וטהרה. נצר הצביע על המסורת בבבלי תענית כז, א וטען, שסביר שהכוהנים ביריחו רצו לאכול את תרומותיהם בטהרה. אף אם נכון הדבר, לאור דברינו לעיל, הממצא הארכיאולוגי שנחשף ביריחו מובן עוד יותר. הכוהנים הרבים ביריחו הקפידו היטב בדיני טומאה וטהרה, משום שהיבול החקלאי שטיפלו בו והמזון שהכינו היו מיועדים לכוהנים בהר הבית בירושלים. העבודה ביריחו מבחינתם היתה כמעט כמו העבודה בהר הבית והדבר דרש הקפדה יתירה בהלכות טומאה וטהרה, ומכאן הסיבה לבניית המקוואות הרבים לטהרת הכוהנים שעבדו בענפי החקלאות ובאספקת המזון.

היתה כנראה סיבה נוספת למספר המקוואות הרב ביריחו. גם עולי רגל מן השורה שעלו לירושלים ולבית המקדש נצטרכו להקפיד על דיני טומאה וטהרה, דבר שלא נצטרכו לו תמיד במקום מושבם הקבוע. מי שנטמא בדרגות חמורות של טומאה היה צריך להיטהר באפר פרה אדומה, תהליך שנמשך שבוע ימים. עם זאת, העולים לרגל לא היו צריכים להיטהר בירושלים דווקא. לפי משנה פרה ג (ב), יד: "וחולקין אותו (= אפר הפרה האדומה) לשלשה חלקים. אחד נתן בחיל (= בהר הבית) ואחד נתן בהר המשחה (= הר הזיתים) אחד מתחלק לכל המשמרות. זה שמתחלק לכל המשמרות היו ישראל מזין הימנו. זה שנתן בהר המשחה היו כהנים מקדשין. זה שנתן בחיל היו משמרין."

מהמסורת בבבלי תענית כז, א למדנו על ריבוי המשמרות שפקדו את יריחו. ממסורת בירושלמי פסחים פ"ד, ל ע"ג (= ירוש' תענית פ"ד סו ע"ד) עולה, שהיתה משמרת מיוחדת שהיתה קשורה ליריחו. יריחו היתה, אפוא, עיר כוהנים עם משמרת משלה ולכן נמצא בה אפר פרה אדומה שאיפשר לטמאים להיטהר. עולי הרגל הרבים שעברו ביריחו בדרכם לירושלים היו יכולים להיטהר לפני שהגיעו לירושלים וסביר שאלה שעשו כך השתמשו במקוואות הרבים שהיו ביריחו. אין ספק שהחשמונאים עודדו תופעה זו שנשאה רווחים לבית חשמונאי. המקור האחרון הקשור להסדר האספקה לכוהנים נמצא, כפי שהזכרנו, בירושלמי פסחים פ"ד, ל ע"ג. אף שהוא דומה למסורת בבבלי תענית, הוא אינו בגדר מקבילה: "תני – עשרים וארבעה אלף עמוד (= משמרת) מירושלם וחצי עמוד מיריחו. אף יריחו היתה יכולה להוציא עמוד שלם אלא בשביל לחלוק כבוד לירושלם הית' מוציא חצי עמוד." לפי המסורת, יריחו נהנתה ממעמד דומה לירושלים. בירושלים היתה משמרת כוהנים גדולה במיוחד (ונתעלם

מהמספרים שהם גדר של אשגרה (והגזמה) ויריחו היתה מסוגלת להעמיד משמרת דומה, אלא כדי שלא לפגוע בכבודה של ירושלים, העמידה יריחו רק חצי משמרת, אך גם היא היתה גדולה במיוחד.

מכאן, שהעבודה במקדש בירושלים היתה תלויה במידה רבה ביריחו, דבר שהרים את קרנם של כוהני יריחו. החשמונאים היו מעוניינים במצב זה כדי לחזק את מעמדם וליהנות מהכנסות נאות. סביר שהחשמונאים הבינו שמרכז הכוח שלהם ככוהנים גדולים וכשליטים היה בכל זאת ירושלים. היה צורך, אם כן, לשמור על יחס נכון בין יריחו ובין ירושלים ועל-אף חשיבותה של יריחו, ירושלים היתה חשובה יותר. המסורת הנזכרת בירושלמי משקפת מציאות זו.

ראינו למעלה שבספרות חז"ל לא נמצאה כל התנגדות להסדרים שקבעו החשמונאים. עם זאת, כנראה שלא כולם הסכימו עמם, הן באופן כללי והן לגבי יריחו. לא רחוק מיריחו ישבו באזור קומראן אנשי כת מדבר יהודה, שדגלו בעקרונות כלכליים של שיתוף הון. שיטה זו, שראתה את העוני כאידיאל, יצרה היבדלות חברתית ואידיאולוגית מחד, ופקחה את עיני בני הכת והוגיה כלפי העוול החברתי והכלכלי מצד מלכות בית חשמונאי מאידך.¹¹

ידוע שכת מדבר יהודה התנגדה מפורשות לגיוס הכספים הרבים לאוצר המקדש. אנשי הכת ביקשו לצמצם את הכנסות האוצר, למשל על-ידי כך שמחצית השקל ינתן רק פעם בחייו של התורם – "כסף הערכים אשר נתנו איש כופר נפשו מחצית [השקל] רק פ[עם] אחת יתנו כול ימיו" (4Q159 11.6-7). אנשי הכת גם התנגדו לעושר הרב שצברו כוהני ירושלים – "וטרפו הוא ההון אשר קב[צו כוה]ני ירושלים אשר יתנוהו"¹² (4Q169 1.11-12).

אנשי הכת כנראה ראו גם קשר בין התופעות הללו ובין פיתוחה של יריחו. שני חיבורים של הכת, האחד שנשאר ממנו רק דף בודד והשני המתאר את מעשיו של יהושע בן נון, מקשרים בין קללת יהושע על בונה יריחו (יהושע ו, כו) ובין מאורעות אקטואליים של תקופת בית שני.¹³ באחד הקטעים נאמר: "ואנה (= והנה) איש ארור אחד בליעל עומד להיות פ[ח]י קוש לעמו ומחתה לכול שכניו ועמד ו[המש]יל את בניו לה[יות] שניהמה כלי חמס ושבו ובנו את העיר הזו (= יריחו!) ויצ[יבו לה] חומה ומגדלים לעשות לעוז רשע ורעה גדלה [בישראל ושערויה באפרים וביהודה]" (4Q175 11.23-27).

החוקרים פירשו את הקטע לגבי בניית יריחו מחדש בצורות שונות, ונראה שיש לקבל את פירושו החריף של חנן אשל (ראה הערה 13) שהקללה האקטואלית מתייחסת להורקנוס הא' שהחל בבניית מערכת הארמונות החשמונאיים ביריחו ובפיתוח החקלאות שם. שני בניו, אריסטובולוס א' ואנטיגונוס, היו אכן "כלי חמס", לדברי אשל, בכובשם את העיר שומרון, והם מצאו את מותם תקופה קצרה יחסית לאחר שיקומה של יריחו. דבר זה הוא שהביא כנראה את מחברי הקטעים לפרש את קללת יהושע בהקשר להורקנוס א' ובניית יריחו.

הורקנוס החל, כמובן, לא רק בשיקום ובפיתוח הפיסי של יריחו אלא גם בבניית התשתית הכלכלית של העיר על-פי ההסדרים של אספקה למשמרות הכהונה מתוצרתה. חז"ל, שלא ראו בעין יפה פעילות זו של החשמונאים, כנראה לא ראו טעם לפגום ברווח הכלכלי של החשמונאים במסגרת ארגון המשמרות ותפקודם ביריחו

ובירושלים. הסדר זה לא פגע בפולחן; אדרבא, יוחנן כהן גדול או הורקנוס דווקא דאג לסדרי הפולחן. אנשי כת מדבר יהודה כנראה חשבו אחרת וראו בבנייתה ובפיתוחה של יריחו – קללה, ואת צבירת ההון על-ידי החשמונאים הם תפסו כמעילה. כיום מקובל במחקר לזהות את אנשי הכת עם חברי קבוצות שפרשו מהחוגים הכוהניים, בין אם היו אנשי הכת איסיים או בין אם פרשו מהצדוקים. יתכן, על כן, שההסדרים שתארנו האיזו את הפרישה של הכוהנים, שלא היו מוכנים להכיר בהסדרים שנקבעו על-ידי יוחנן הורקנוס ויתר שליטי בית חשמונאי.

בנוסף, ניתן אולי לפרש מחדש קטע אחר מדברי הכת, המזכיר חטאים או פשעים של כוהנים ובמיוחד אלה ש"בשרירות לבו לאכל מן הקודש את האוכל ו...". מפרסם הקטע, פרופ' י. באומגרטן הסביר שמדובר בעבירה על "חוקי הכשרות" של הכת.¹⁴ ושמה יש רמז לכוהנים שאכלו מעשרות לפי הסדרי האספקה שתוארו למעלה, דבר שנחשב אצלם כעבירה.

מכאן, שתולדות יריחו בימי בית חשמונאי נקבעו במידה רבה על-ידי מעמדה כעיר כוהנים; וענייני יריחו השפיעו גם על הנעשה בירושלים, בהר הבית ובבית המקדש.

מאמר זה מבוסס על מאמר קודם באנגלית J. Schwartz, "On Priests and Jericho in the Second Temple Period", *Jewish Quarterly Review* 79 (1988), pp. 23-48. חזרתי לדון כאן בקיצור בנושא זה לאור כמה מחקרים חדשים הקשורים לכת מדבר יהודה ולשורשים הכוהניים של הכת.

הערות

1. ראה: ב"צ לוריא, "ערי הכהנים בימי בית שני", *HUCA* 44 (1973), 1-18.
2. ראה: י. ליוור, פרקים בתולדות הכהונה והלווייה: עיונים ברשימות שברברי הימים ועזרא ונחמיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 43-45.
3. Hecataeus, *Aegyptica* (apud: Diodorus Siculus, *Bibliotheca*), (Historica, 40.3), Vol. 12, pp. 284-285, ed. F.R. Walton (London: Lueb Classical Library, 1967).
4. ראה: N. Avigad, "A New Class of Yehud Stamps", *IEJ* 7 (1957), pp. 146-153.
5. ראה: י. פורת, "חקלאות השלחן ביריחו ועין גדי בתקופת הבית השני (המאה השנייה לפסה"נ – המאה הראשונה לסה"נ), בתוך א. אופנהיימר ואחרים (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 128-133.
6. ראה: א. שליט, הורדוס המלך: האיש ופעלו (ירושלים תש"ך), עמ' 135-136.
7. השווה פילון, על החוקים לפרטיהם, א, 176.
8. ראה: ש. ליברמן, "תיקוני ירושלמי ג", תרביץ, ג (תרצ"ב) עמ' 211 הערה 15 (= מחקרים בתולדות ארץ-ישראל [ירושלים, תשנ"א], עמ' 186 הערה 15).
9. וראה בהרחבה במאמרי "משנת תמיד ויריחו", שיופיע בספר היוכל לכבוד פרופ' י. פליקס בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן.
10. ראה: א. נצר, "יריחו: תלול אבו אל-עלאיק", בתוך א. שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל ירושלים 1992, ב, עמ' 739-751 וביבליוגרפיה בעמ' 751.
11. ראה ד. פלוסר, "האידאולוגיה הכלכלית של כת מדבר יהודה", מחניים, ב (תשנ"ב), עמ' 150-155.
12. ראה J. M. Allegro, *Discoveries in the Judaean Desert of Jordan*, V, Qumran Cave 4, I (4Q158 - E. & H. Eshel, 4Q186), Oxford 1968, p. 38 "4Q471 Fragment 1 and Ma'amadot in the War Scroll", in: J. T. Barrera and L. V. Montaner (eds.), *The Madrid Qumran Congress*, Leiden 1992, pp. 611-620.
13. ח. אשל, "הרקע ההיסטורי של 4QTest לאור התגליות הארכיאולוגיות", ציון נה (תש"ן), עמ' 141-150.
14. J. Baumgarten, "The Disqualification of the Priests in Fragments of the Damascus Document", *Madrid Qumran Congress*, p. 506.

קיסרי רומי בחמי המרפא בארץ-ישראל

אסתי דבורז'צקי

הרומאים הקימו מרחצאות מפוארים ברחבי האימפריה. במקומות שהיו בהם מעיינות חמים, הוקמו אתרי מרפא. בתקופה הרומית ידעו אתרים אלה תקופה של שגשוג ופריחה, ורבים נהרו אליהם כדי למצוא מזור למדווייהם. בעלי משרות צבאיות ואחרות וכן קיסרים רומיים, הזדמנו למקומות הישוב בארץ-ישראל אם במסגרת ארועים צבאיים או בעתות של שלום. חז"ל ראו בחיוב את מפעלם של הרומאים, שהחדירו את תרבות המרחצאות לארץ,¹ אולם ספרות התקופה מכסה טפח ומגלה טפחיים בכל הנוגע למטרותיהם ולמעשיהם של קיסרי רומי אספסינוס, הדרינוס ו"אנטונינוס" בחמי המרפא.

אספסינוס והשושלת הפלאבית

ראשון הקיסרים הרומיים, שביקרו בארץ-ישראל היה אספסינוס. יוסף בן מתתיהו מספר עליו, ש"הסיע את חילו מחמת, ששם חנה בקרבת טבריה. אם נבאר את השם חמת, נאמר אשר הוא חמים, שכן נמצא שם מעיין מים חיים המעלים רפואה – ועלה על גמלא".² בידיעה נוספת של אותו מחבר מסופר, שבראשית המרד הגדול נכנעה אמאוס בפני אספסינוס, בדומה לערים הנוכריות האחרות בסביבתה: אנטיפטריס, לוד ויבנה. הצבת מחנה הלגיון החמישי המקדוני באמאוס היתה חלק מפעולות כיתורה של יהודה המורדת והכנה לקראת עליית אספסינוס על ירושלים.³ פסל של נשר מהתקופה הרומית וכתובות ומצבות קבורה של חיילי הלגיון שנמצאו באמאוס מעידים על נוכחות הצבא הרומי באזור. הדים לנוכחות זו נמצא גם באיכה רבתי א, טז. אמאוס שולבה במערכת הכבישים הרומיים, בשל מיקומה על הדרך הראשית לירושלים,⁴ דרומית-מערבית לגופנא שכנתה, במקום שנפגש רבן יוחנן בן זכאי עם אספסינוס וניבא לו, שהוא עתיד להיות קיסר. פרשת יציאתו של רבן יוחנן מירושלים הנצורה ליבנה ופגישתו עם הקיסר מובאת בספרות חז"ל בחמש מקבילות, ונדונה רבות במחקר.⁵ פרט מעניין מוזכר במהלך פגישתם של השניים, כפי שנמסר בתלמוד הבבלי, גיטין נו ע"ב. אספסינוס היה נעול נעל אחת, "בא לנעול את השניה – ולא נכנסה רגלו, בא לחלוץ את הראשונה – ולא יצאה רגלו".

סיפור תלמודי זה, שלכאורה נדמה כי אין בו ממש, מצא את מקומו במרוצת הדורות בספרי החוקים הגרמניים, אשר נתחברו במאה ה-13. בפרק העוסק בחוקי היהודים כתוב ביאור היסטורי תמוה, שממנו ניכר, כי המחבר מבקש ליישב את הסיפור עם המסורת, שהיתה ביד הסופרים הנוצרים, ולדידו – יוסף בן מתתיהו הוא שריפא את הקיסר: "נוצרי שהרג יהודי או עשה לו עוול יובא לדין מפני שהפר את שלום המלך.

שלום זה יוספוס קנהו להם [ליהודים] מידי המלך אספסינוס, לאחר שריפא את טיטוס בנו מצינית [פודגרה].⁶ אותו סיפור עצמו מופיע בהרחבה יתרה, בספר Historia miscella משנת 1000 בקירוב, ומיוחס לחיבור "ההיסטוריה הרומית" מאת הלומבארדי פאולוס דיאקונוס: "כשהודיעו לטיטוס מרומי שאביו הגיע למלכות, היתה שמחתו גדולה כל כך עד שתפחה רגלו הימנית ולא יכול להכניסה בנעלו. רגלו חזרה לתיקונה בעצתו של יוספוס, פרנסם של היהודים".⁷

הפרטים בסיפור הם משונים, אולם דומה כי לא ניתן להכחיש את העובדה, שמחלת הפודגרה, הנמנית עם המחלות הריאומטיות הנפוצות בעת העתיקה, פקדה את האב ובנו, כלומר, את השושלת הפלאבית.⁸ עדות מסוימת להנחה זו באה לידי ביטוי בדברי הסופר הרומי סוטוניוס, ב"חיי שנים-עשר הקיסרים", כי אספסינוס "נעל בעצמו את נעליו", אולי כדי להסתיר מעין כל את בעייתו הבריאותית; וכמו כן אף נהג להשתמש במעיינות המרפא קוטיליי ליד רומא, שיצאו להם מוניטין, בשל סגולות המרפא שלהם.⁹ דומה שאספסינוס חנה חניית ביניים בחמת טבריה ודרך קבע בחמת אמאוס לא רק לצרכים צבאיים. אפשר שרופאים, שנתלוו אליו, הם שהמליצו על כך. יתכן, עם זאת, שרופאים נוכרים נהגו לטפל בחולים שהזדמנו למקומות המרפא בארץ-ישראל. כך ניתן ללמוד לגבי רופאה אחת, בתו של דומיטינוס, שטיפלה במחלת הצפדינה של ר' יוחנן בר נפחא בטבריה.¹⁰

אמאוס נתפרסמה כ"מקום יפה" עם "מים יפים ונאים", המתייחסים למרחץ הציבורי שלה, אשר שימש גם מקום בילוי, שרבים נהרו אליו. מהשוואה למרחצאות באימפריה הרומית עולה, כי בית המרחץ באמאוס נבנה על פי דגם מיובא, שמקורו מאזור אנטיוכיה שבצפון סוריה.¹¹ סגולות המרפא של אמאוס קשורים אף בשמו של רבן יוחנן בן זכאי עצמו, שכן הללו סייעו בריפוי מחלת הבולמוס שממנה סבל.¹²

הדרינוס וחמי המרפא

בספרות התלמודית נשתמרה בריתא אחת, המספרת, כי הדרינוס עלה במעלה חמת גדר ומצא "קטנה אחת מוכת שחין מוטלת על מעלה שן חמת גדר". לכששמע הקיסר שהיא בת ישראל, הוא ירד מקורנו והשתחוה לה. מלוויו כעסו, מכיוון שביזה עצמו והשתחוה "לבזויה זו שהיא מטונפת ומלוכלכת".¹³

נראה לכאורה שהדברים מפוקפקים למדי, שכן מה להדרינוס ולבת ישראל בחמת גדר דווקא? האם תופעה מעין זו של דיאלוגים בין גדולי רומי לבין פשוטי עם מיוחדת רק לספרות חז"ל? האם המינוח "מוכת שחין" במדרשים משולל אותנטיות היסטורית, וזהו רק נופך אגדי, שנועד להמחיש את יחסו של הדרינוס לאותה בת ישראל? האם הזדמן הדרינוס למקום באופן מקרי, או שמא ביקר את אחד מלגיונותיו, שחנו במקום, או בשל סיבה אחרת, והאם ניתן לעגן את הבריתא שנשתמרה במציאות ההיסטורית בארץ-ישראל לזמנו של הדרינוס?

בספרות התלמודית נשתמרו מסורות רבות, המתארות דיאלוגים בין חכמים ל"גדולי רומי". בעיקר נתפרסמו השיחות בין רבן יוחנן בן זכאי לקיסר אספסינוס; בין רבן יוחנן להגמון אחד; בין ר' יהושע בן חנניה והדרינוס (או סתם קיסר ובתו); בין ר' עקיבא לטיניוס רופוס; בין ר' יוסי בן חלפתא למטרונה; בין "אנטונינוס" לר' יהודה הנשיא. תופעה זו מופיעה גם אצל עמים אחרים כמו הדיאלוגים בין פילוסופים וגימנסיארכים

שרידי מרחצאות קדומים בחמי טבריה

יווניים לקיסרים וגדולי השלטון ברומי. ז'אנר ספרותי זה, המופיע בישראל ובעולם היווני כבר בראשית התקופה ההלניסטית, הגיע לשיאו במאה השנייה לסה"נ.¹⁴ התעניינותם של הרומאים ביהדות וביהודים, שהחלה לפני החורבן, אף גברה לאחריו. פרק הזמן שבין החורבן לגזירות השמד של הדרינוס היה תקופת השיא של ההתגיירות, ובחוגים רומיים מסוימים, כדברי שטרן, גברה ההתעניינות בדת ישראל, ולבשה לעתים אופי רשמי ורשמי למחצה.¹⁵ חשיבות מיוחדת נודעת לשיחות, שבהן גילה הדרינוס התעניינות בעם ישראל, בתורתו ובקב"ה. הוא היה ידוע בנטייתו לפילוסופיה, והיה חרוץ ותאב דעת. בכר מביא את עדותו של טרטוליאנוס, ולפיה הדרינוס אהב להתפלמס עם חכמים ומלומדים בעניינים פילוסופיים.¹⁶ קיסרים ואנשי שלטון אחרים במטרופולין ובפרובינקיות נהגו לשוחח עם כל אדם, ואפילו עם מי שנהג לגדפם. לגבי שנים־עשר הקיסרים הראשונים, משמש חיבורו של סוטוניוס אוצר בלום של דברי רכילות בתחום זה. מקור דומה, פחות מהימן, מהמאות השנייה והשלישית לסה"נ, הוא החיבור הלטיני המכונה "היסטוריה אוגוסטה". אנו קוראים שם, שהדרינוס נהג להתרחץ במרחצאות הציבוריים.¹⁷ לאמיתו של דבר, מדגיש ד. הר, יתכן שהפרטים המצויים בבריתא במדרש הגדול לדברים בנוגע לפגישת הדרינוס עם בת ישראל במעלה – שבין המרחצאות בחמת גדר לבין העיר גדרה ששכנה גבוה יותר – אינם מוזרים ותמוהים כל כך. ב"היסטוריה אוגוסטה" הנזכרת מסופר, כי בשיחות היה הדרינוס "אדיב ביותר גם עם הבזויים ביותר, כשהוא מתעב

הכניסה המפוארת למרחצאות הרומיים של חמת גדר

את הללו, כביכול משרתי כבוד הפרינקפס, שביקשו למנוע ממנו את התענוג האנושי הזה.¹⁸ הדרינוס גילה, אפוא, חיבה לאותה קטנה, לא בשל היותה בת ישראל, אלא משום שהיתה בזויה.

בכמה אגדות יש עניין מיוחד הקשור לאישיותו של הדרינוס. אחת מהן מספרת על מעשה בהדרינוס וזקן אחד ב"שביליא דטבריא". הנושא הוא מוטיב עממי כללי, שאף לעת זקנה לא יניח אדם ידו מלנטוע. כשם שיגעו לו אבותיו – כך יתייגע הוא לבניו. אופיינית למדי טענת עבדי הדרינוס, המזכירה יפה את דברי ה"היסטוריה אוגוסטה" בדבר כבודו לזקן היהודי. טכסט זה מובא גם במדרש תנחומא, אך הושמטה בו השיחה עם עבדיו, אולם עם תוספת משמעותית המבליטה את זמנו של הארוע "עשה שלוש שנים במלחמה".¹⁹ מסורת זו מרמזת, שמלחמת בר כוכבא אכן נתארכה שלוש שנים, והיא מאששת אולי את האמור בתלמוד הבבלי סנהדרין צג ע"ב: "בר כוזיבא מלך תרתין שנין ופלגיה" [= שנתיים וחצי]. התואר "מלך" מופיע כאן בצמוד לקיסר הדרינוס, ובהקשר אנונימי ומרתק לחמת גדר. וכך שנינו במדרש איכה רבתי: "תני [= שונה] ר' חייא: משל למלך שהלך לחמת גדר ונטל בניו עמו".²⁰

ננסה לבחון עתה אם ניתן לעגן את הבריתא אודות קטנה אחת "מוכת שחין במעלה חמת גדר" במציאות של ימי הדרינוס: האם נודמן לאתר המרפא שבחמת גדר במקרה, או שמא שהה באזור וביקר את אחד הלגיונות, שחנה במקום? חיל המצב הקבוע בפרובינקיה יודיאה, לאחר חורבן בית שני, היה הלגיון העשירי

פרטגזיס, שהצטיין בקרבות בארץ ובירושלים ועמו היו כמה יחידות עזר של פרשים ורגלים. מחנהו נקבע על חורבות ירושלים, בגבעה הדרומית-מערבית. כתובות וטביעות חותם שלו נמצאו על גבי לבנים, רעפים וצינורות חרס שנתגלו בעיר עצמה וכן בגבעת רם וברמת רחל. במורדות המזרחיים של העיר העליונה נתגלה בית מרחץ של הלגיון מסוף המאה הראשונה לסה"נ. הלגיון העשירי לחם במכוור, בהרודיון ובמצדה. בעת מלחמת טריינוס בפרתים, שלח הלגיון חיל עזר לחזית במסופוטמיה. כמו כן נשא הלגיון בנטל הכבד של מלחמת בר כוכבא והמשיך לחנות בארץ במשך המאה השנייה וראשית המאה השלישית לסה"נ. בראשית מרד בר כוכבא הנחילו המורדים תבוסות ללגיון העשירי. הטקטיקה של כיתור המורדים תוך התקדמות הדרגתית, המוזכרת אצל ההיסטוריון הרומי, קסיוס דיו, מתאשרת גם מספרות חז"ל, ומעידה על הקמת מצודות ועמדות שנועדו לכתר את המורדים וללכוד אותם קבוצות קבוצות: "אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות – חדא בחמתא וחדא בכפר לקיטיא וחדא בבית אל דיהוד. אמר: דערוק מן הכא [=מי שיערוק מכאן] יתצד מן הכא [=ילכד מכאן] ודערוק מן הכא יתצד מן הכא" [=ומי שיערוק מכאן ילכד מכאן].²¹ באיכה רבתי על פי כתב־יד רומי הגירסה שונה: "אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות. אחת בחמת גדר, ואחת בבית לחם, ואחת בכפר לקיטיא".²²

גם אם הדעה, כי מרד בר כוכבא התפשט לגליל ולעבר הירדן אינה מקובלת על חוקרים בני זמננו, ניתן עדיין להסביר את מיקום המשמרות בהקשר לחמת גדר גם על פי הדעה המצמצמת את היקפו הגיאוגרפי של המרד. גם אם נניח, שהמקור באיכה רבתי אכן קשור למרד בר כוכבא והוא מתייחס לחמת גדר, ניתן לשער, כי הצבת משמרת במקום זה היתה חיונית בשל מיקומה האסטרטגי החשוב של גדרה, עיר האם של חמת גדר.²³

דווקא הבריתא, אשר בה פתחנו את דיוננו אודות הדרינוס, עשויה להאיר את הנחתנו, בדבר מטרותיו ומהלכיו של הקיסר ב"מעלה חמת גדר". הדרינוס עבר במקום בדרכו לדרום עבר הירדן בחורף 130/129 לסה"נ, או אולי בחזרתו ממצרים דרך יהודה לסוריה בשנת 131 לסה"נ. בסתיו 129 לסה"נ הגיע מסוריה לארץ־ישראל בדרכו למצרים. את החורף הוא עשה בגרסה (גרש) שבגלעד. באביב ביקר, ככל הנראה, במקומות אחדים בפרובינקיות ערביה וביודיאה ובכלל זה בחמת גדר. בקיץ 130 לסה"נ עזב הדרינוס את הארץ בדרכו למצרים. שם שהה עד תום הסתיו ובראשית חורף 131 לסה"נ חזר ועבר בארץ־ישראל בדרכו חזרה לסוריה.²⁴ בנוסף לעדות הנומיסמטית לביקורו בארץ־ישראל, יש בידינו גם עדויות נוספות לתוצאות ביקורו. בערים טבריה וקיסריה נבנו לכבוד הקיסר הדרינוס מקדשים לזאוס, ובעזה נערכו כינוסים חגיגיים, שבהם הושמעו נאומי שבח לכבודו, אחת לשנה. בכרוניקון פסקואלה (=כרוניקון הפסח) נאמר במפורש, כי "הפנגירי הדרייני" (ירידי הדרינוס) נערכו עוד מתקופתו. לא מן הנמנע, שהכינוסים הפנגיריים בחמת גדר, שתועדו באופן מפורש, נבעו מאותן סיבות עצמן. יתרה מזאת, מלבד טביעות חותם של הלגיון העשירי, קיימות עדויות אפיגרפיות וסמלים של הלגיון העשירי על גבי מטבעות העיר גדרה, המוכיחים בעליל את נוכחותו של הלגיון באזור חמת גדר.²⁵

הדרינוס נפגש, כאמור, עם בת ישראל קטנה, המתוארת כ"מטונפת ומלוכלכת" ו"מוכת שחין". לאור זאת, נשאלת השאלה האם התאורים האלה הם אותנטיים.

מסקירת תולדות אתר חמת גדר ניתן ללמוד, כי הסגולות הרפואיות של מרחצאותיה נזכרות לראשונה בתאורו של אפיפאניוס, מאבות הכנסייה במאה הרביעית. לדבריו, בעת הכינוס החגיגי, הפנגוריס הפולחני, המתקיים במקום מדי שנה, רחצו במקום נשים וגברים למטרות מרפא, אך הוא לא פירט מעבר לכך.²⁶ לדיווחיו של עולה הרגל אנטונינוס מפלקנטיה, שביקר בארץ-ישראל ב-570 לסה"נ, נודעת חשיבות רבה, הנוגעת לשם המקום ולמסורות על ריפוי המצורעים. בימיו אימצו תושבי חמת גדר את המסורת המקראית על הנביא אליהו הגלעדי, וכינו את המרחצאות על שמו "מרחצאות אליהו":²⁷

"בחלק זה [המרוחק] שלושה מילין מן העיר מעיינות חמים, הקרויים מרחצאות אליהו. שם מיטהרים מצורעים, המקבלים ארוחות מהאכסניה על חשבון הציבור. בשעת ערב מתמלאים המרחצאות. לפני הקליבאנוס עצמו של מים יש אמבט גדול. כאשר הוא מתמלא, נסגרים כל הפתחים, והם [המצורעים] נשלחים פנימה דרך פתח אחורי עם נרות וקטורת. הם יושבים באמבט זה כל הלילה. כאשר הם נרדמים, אדם העומד להירפא חוזה חזיון מסוים, וכשהוא מספר אותו, אין משתמשים במרחצאות עצמם במשך שבעה ימים, ובתוך שבעה ימים הוא מתרפא."

המצורעים התרחצו והתרפאו בדרך של אינקובציה כנהוג במרכזי מרפא עתיקים של אל הרפואה, אסקלפיוס, באמבט גדול ממול לפתחו של הקליבאנוס. פרטי תאורו של אנטונינוס, בדבר תהליכי הרחצה שעברו המצורעים במקום, עולים בקנה אחד עם נתוניה של בריכת הרחצה הדורשפועית, שנחשפה בשלמותה, ועם ממצאי נרות החרס היחודיים, שנמצאו בה. הבריכה והאולם תוארכו, על סמך שיקולים ארכיאולוגיים, למאות שלישית-רביעית לסה"נ. האכסניה המיוחדת, שנבנתה עבור המצורעים באתר והוחזקה על-ידי תושביו, מעידה על פרסומה של חמת גדר כמקום מרפא למחלת הצרעת.²⁸ אפשר שפרסומו של המקום רווח עוד קודם לכן בימיו של הדרינוס.²⁹

חשוב לציין, כי הדרינוס קיווה למצוא מזור למחלתו, שבשלב מסוים ריתקה אותו לארמונו, במעיינות המרפא שבמפרץ נאפולי, בפוטיאולי ובעיקר בשכנתה, באתר המרפא המפורסם בבאיה, שיצאו להם מוניטין בתקופה הרומית.³⁰

"אנטונינוס" – קרקלה

אחת מפגישותיהם המרובות של ר' יהודה הנשיא והקיסר הרומי, המכונה במקורות "אנטונינוס" (קרוב לוודאי הקיסר קרקלה 211-217 לסה"נ) נתקיימה בטבריה, בעת שרבי בא לרחוץ בחמי טבריה בגלל בעיות רפואיות כרוניות.³¹

לקיסרים הרומיים היו בארץ נכסי קרקע, שבחלקם לפחות, המשיכו להיות רכוש קיסרי גם בתקופה הביזאנטית. עושרו של רבי יהודה הנשיא כלל שטחי קרקע, שנתקבלו מן הקיסר בהחכרה או כמענק. מסורות מספרות על אדמות רבי באזור טבריה ובבית שערים. במקרים אחדים נזכרים נכסי רבי מבלי לציין את מקומם. נשתמרה גם ידיעה אודות בקר של רבי ושל הקיסר ש"באו אלו באלו", סיפור המלמד על שטחי מרעה של הקיסר ועל שיתוף בגידול מקנה. הידיעה בתלמוד הירושלמי, מעשר שני פ"ד ה"א, לו ע"ד, כי: "רבי היה לוקח קישואין בכורות למלכות", הולמת יותר תשלומי אריסות או חכירה מאשר מיסי קרקע רגילים. במקום אחר מסופר על אלפיים חלקות אדמה שלו באזור הבשן והגולן.³² על קרקע זו נאמר במפורש: "אנטונינוס יהבה לרבי

שלוש הגראציות על מטבע מגדרה. משמאל, הקיסר קרקלה.
הגראציות מופיעות כסמל מיטבעת גדרה

תריין אלפין דשנין באריסו" [= נתן לרבי אלפיים יחידות קרקע באריסות].³³ היחסים הטובים בין הנשיאות לקיסר זוכים להארה מאלפת במטבעות ציפורי וגדרה דווקא בימי קרקלה. במטבעות ציפורי מצוינת ברית האחוזה והידידות בין "המועצה הקדושה" של דיוקיסריה, היא ציפורי, "האוטונומית, הנאמנה" לבין "הסינאט של העם הרומי".³⁴ מוסדות ההנהגה בימי נשיאותו של רבי היו בציפורי, ובמטבעות האלה יש עדות להכרה ולמעמד שלהם זכו מהשלטונות.

מטבע סלע כסף, ועליו תאור של עיט ובין רגליו זר ובתוכו שלוש הגראציות, מופיע לראשונה בעיר גדרה בימי קרקלה. גם במטבעות הכסף, הטטרדרכמות הרומיות הפרובינקיאליות, אשר נטבעו בעיר בימי קרקלה, מופיע בין רגלי העיט פסל שלוש הגראציות, סמל מיטבעתה של גדרה. לשלוש הגראציות יש זיקה מאלפת למרחצאות המרפא שבחמת גדר, ולאחרונה אף הוכח, כי שמם המקורי של מרחצאות חמת גדר היה "מרחצאות שלוש הגראציות".³⁵ לאור הופעתו של דגם זה ניתן להניח, שבימי קרקלה חנכו את מרחצאות חמת גדר באופן רשמי, ואולי אפשר, שאליו מכוון האמור במשנה, עבודה זרה פ"ד מ"ו: "עבודה זרה שהניחוה עובדיה בשעת שלום מותרת. בשעת מלחמה אסורה. בימוסיות [= דימוסיות – בתי מרחץ ציבוריים] של מלכים הרי אלו מותרין, מפני שמעמידין אותם בשעה שהמלכים עוברים".³⁶

סביר להניח, כי בעקבות חניית הלגיון הרומי העשירי פרטנזיס באזור חמת גדר, עברו אדמות העיר גדרה לרשות הלגיון בתור *territorium legionis*, כלומר, שטחים שהיו מבחינה משפטית לקניין הקיסרים. יתכן שמרחצאות חמת גדר הפכו לאחוזתו הקיסרית של קרקלה, והם ניתנו לרבי לחכירה או כמענק לא רק בשל מדיניות הענקת קרקעות לרבי על-ידי קרקלה אלא גם בשל ידידותם העמוקה. בנוסף, קרקלה נהג לחנוך מרחצאות באימפריה הרומית בכל מקום שאליו נקלע. על פי עדותו של קסיוס דיו בטיול המקדשים, אשר ערך הקיסר החולה קרקלה ברחבי האימפריה, הוא נהג להקריב קורבנות לאלוהויות מרפא במרחצאות המרפא, כדי למצוא מזור לתחלואיו.³⁷ לא מן הנמנע, שקרקלה ניסה לבחון גם את סגולות הריפוי של חמת גדר, שנודעו בעולם הרומי כולו: "ושם בסוריה יש מרחצאות חמים, שהם שניים במעלה בכל העולם הרומי לאלה שבבאיה, אליהם אין אחרים להשוואה".³⁸

הערות

9. סוטוניוס, שנים עשר הקיסרים, א. שור (מתרגם), תל-אביב תשט"ו, עמ' 252, 254.
10. ירושלמי, שבת פ"ד ה"ד, יד ע"ד; שם, עבודה זרה פ"ב ה"ב, מ ע"ד; יש לציין, שאין זה הקיסר דומיטינוס, שחי כשבעה דורות לפני רבי יוחנן; עיין: מ. בר, אמוראי בבל, פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן תשמ"ב, עמ' 280; על מחלת הצפדינה, ראה: פרויס (לעיל, הערה 8), עמ' 171-172; על רופאים בצבא הרומי, ראה: R. Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, London 1988, pp. 112-137.
11. אבות דרבי נתן, נוסח א', פ"ד, מהדורת שכטר, עמ' 59; א. ש. הרשברג, "מקומות המרפא בארץ-ישראל", התקופה, ו (תר"ף), עמ' 224; M. Gichon, *The Roman Bath at Emmaus: Excavations in 1977*, *Israel Exploration Journal*, [= IEJ], 29 (1979), pp. 101-110; גיחון 'אמאוס', בתוך: א. שטן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, א, ירושלים 1992, עמ' 39-41; י. הירשפלד, "אמאוס 'מקום מים יפים ונוה יפה' – סקירה היסטורית-ארכיאולוגית", אריאל 55-56 (תשמ"ח), עמ' 22.
12. קהלת רבה ז: יא; על סגולות חמי-אמאוס, ראה: ונסן ואבל (לעיל, הערה 3), עמ' 414-416; א. דבורז'צקי, "סגולות חמי המרפא בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", דברי הקונגרס העולמי האחר-עשר למדעי היהדות, א (תשנ"ד), עמ' 39-46.
13. מדרש הגדול לדברים כו: יט, מהדורת פיש, עמ' תרג; השווה: מדרש תנאים לדברים כו: כא, מהדורת הופמן, עמ' 262; סדר אליהו זוטא פט"ו, מהדורת איש-שלוש, עמ' 199; על המושג 'מעלה': א. דבורז'צקי, "אבני-מיל בארץ-ישראל לאור ספרות חז"ל" (בהכנה).
14. מ. ד. הר, "משמעותם ההיסטורית של הדיאלוגים בין חכמים לגדולי רומי", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ד (תשל"ג), עמ' 269-271.
15. מ. שטרן, "אהרה ליהדות בחוגי סנאטורים רומיים בתקופת הקיסרות הקדומה", ציון, כט (תשכ"ד), עמ' 156.
16. ב. ז. בכר, אגדות התנאים, א/א, ברלין תרפ"ב, עמ' 126; ראה גם: *Scriptores Historiae Augustae*; Spartianus, *De Vita Hadriani*, XX: 1, [D. Magie (ed.), *The Loeb Classical Library* [= LCL]].
17. ספרטינוס (לעיל, הערה 16), XVI: 5.
18. הר (לעיל, הערה 14), עמ' 269.
19. מ. מרגליות, מדרש ויקרא רבה כה: ה, ירושלים תשל"ב, עמ' תקע"ק; השווה: קהלת רבה ב: כ; תנחומא, קדושים, ח, מהדורת בובר, עמ' 76.
20. איכה רבתי ג: כ, מהדורת בובר, עמ' 131.
21. Cassius Dio, *Historia Romana*, LXIX, 12-14, [E. Cary (ed.), *LCL*]; א. אופנהיימר, "מרד בר כוכבא", בתוך: צ. ברס ואח' (עורכים), (להלן), עמ' 64-66; ש. אפלבוים, "מלחמת בר כוכבא ותוצאותיה", בתוך: א.
1. א. דבורז'צקי, חמי-מרפא בארץ-ישראל בימי בית שני, המשנה והתלמוד, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ב, עמ' 32-92; הנ"ל, "חמי מרפא בארץ-ישראל בעת העתיקה – מקומות קדושים או אתרי מרפא עממיים?", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, טז (תשנ"ד), עמ' 7-27; מ. ד. הר, השלטון הרומי בספרות התנאים (דמותו והערכתו), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ל, עמ' 95-108.
2. י. נ. שמחוני, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, [= מלח], גבעתיים – רמת-גן 1971, עמ' 235; ראה גם: קדמוניות היהודים יח 36; שםם היווני של האתרים אמתה או אמתוס נגזר מהשם העברי, הסורי או הארמי של המקום חמת, חמתה, חמתא בהיגוי מותאם ליוונית; ראה, למשל: ש. רפאפורט, ערך מלך, "אמאוס", פראג 1852, עמ' 110-113.
3. מלח' ד L. H. Vincent & F. M. Abel, 444-445; *Emmaüs: Sa basilique et son histoire*, Paris 1932, pp. 316-355; E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)* rev. and ed. by G. Vermes & F. Millar, I, Edinburgh 1987, pp. 512-513.
4. י. רול, "מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל", קדמוניות, ט (תשל"ו), עמ' 41-42; B. Isaac, *The Limits of Empire, The Roman Army in the East*, Oxford 1990, pp. 428-429.
5. אבות דרבי נתן, נוסח א', פ"ד, מהדורת שכטר, עמ' 22-24; שם, נוסח ב', פ"ו, שם, עמ' 19; איכה רבתי א:לד; בבלי, גיטין נו ע"א-ע"ב; מדרש משלי, פט"ו, מהדורת וויסאצקי, עמ' 125-126; על המחקר בסוגיה זו, ראה, למשל: ג. אלון, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, א, תל אביב תשכ"ז, עמ' 219-252; א. א. אורבך, "היהודים בארצם בתקופת התנאים", בחינות, 4 (תשי"ג), עמ' 61-72; א. שליט, "נבואותיהם של יוסף בן מתתיהו ורבן יוחנן בן זכאי על עליית אספסינוס לשלטון", ספר היוכל לשלום בארון, ירושלים תשל"ח, עמ' שצד-תלב; על גופנא, ששימשה מקום מעצר לנכנעים, ראה: אלון, שם, עמ' 237, 242-243; על הרעות השונות בדבר זיהויו של הקיסר, ראה: אלון, שם, עמ' 223-224.
6. K. A. Eckhardt (ed.), *Sachsenspiegel, Landrecht*, III, 7, 3 (Fontes Iuris Germanici Antiqui), Hannover 1933, p. 92; ראה על כך: י. לוי, עולמות נפגשים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 266.
7. F. Eyssenhardt (ed.), *Historia miscella*, IX, 2, 1879, p. 194; על השלמותיו של לאנדורף ל-16 הספרים הראשונים של פאולוס דיאקונוס, ראה: לוי (לעיל, הערה 6), עמ' 4.
8. דבורז'צקי (לעיל, הערה 1), עמ' 140-141; א. ירצקי, "גורמים תורשתיים במחלות ראומטיות", רופא המשפחה, י (תשמ"ב), עמ' 427-432; על מחלת הפודגרה, ראה: J. Preuss (ed.), *Biblical Talmudic Medicine*, New York-London 1978, p. 168; מכל מקום, נותרת בעינה הבעיה אם אין זו אגדה.

29. אפשרות נוספת לגבי האותנטיות ההיסטורית של הבריתא עשויה להיות בכך, שלפנינו מוטיב עממי נוסף בגלגוליה של אגדת המצורעים, אשר רוחה בקרב שונאי ישראל במרוצת הדורות.
30. ספרטינוס (לעיל, הערה 16), XXIII-XXV; ראה: ד. גולן, חי הרדאנוס, ירושלים, (ללא שנת הוצאה), עמ' 73-70, 22 R. Jackson, *Waters and Spas in the Classical World, Medical History, Supplement*, 10 (1990), pp. 5-6.
31. בבלי, עבודה זרה י ע"א; שם, שבת מ ע"ב; א. דבורז'צקי, "ר' יהודה הנשיא ונכדו, ר' יהודה נשיאה – מחלות תורשתיות בבית הנשיאות הארצישראלי" (בהכנה); על אפשרויות שונות לזיהוי של 'אנטונינוס', ראה: י. גוטמן, 'אנטונינוס ורבי', האנציקלופדיה העברית, ד, ירושלים – תל אביב תשי"ט, עמ' 422-424; מ. אבייונה, בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תשל"ל, עמ' 51-56.
32. ירושלמי, שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ד; בראשית רבה, כ: ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 190; על קרקעותיו של רבי, ראה: S. Krauss, *Antoninus und Rabbi*, Wien 1910, pp. 17-26; ג. אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל אביב תשל"א², עמ' 114, 132-133.
33. ירושלמי, מעשר שני פ"ד ה"א, נד ע"ד; S. Klein, *The Estates of R. Judah Ha-nasi and the Jewish Communities in the Trans-Jordanic Region, Jewish Quarterly Review*, 2 (1911-1912), pp. 545-550.
34. י. משורר, "מטבעות ציפורי כמקור היסטורי", ציון, מג (תשל"ח), עמ' 185-200.
35. י. משורר, מטבעות ערי ארץ-ישראל ועבר-הירדן בתקופה הרומית, ירושלים 1984, עמ' 83; ולאחרונה: דבורז'צקי (לעיל, הערה 1), עמ' 190-192.
36. ח. אלבק, שישה סורי משנה, סדר נויקין, ירושלים – תל אביב תשי"ט, עמ' 327.
37. קסיוס דיו (לעיל, הערה 21), LXXVIII, 7-3, 15; H. Engelmann, D. Knibbe & R. Merkelbach, *Die Inschriften von Ephesos*, III, Bonn 1980, pp. 148-149; F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, s.v. 'Caracalla', New York and Cambridge, Mass. 1992.
38. Eunapius, *Vitae Sophistarum*, 459, [W. C. Wright (ed.)], LCL.
- רפפורט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא – מרידות היהודים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 242-243; על המערך הצבאי לאחר החורבן, ראה למשל: מ. שטרן, "המשטר הרומי בפרובינציה יודיאה מן החורבן ועד למרד בר כוסבה", בתוך: צ. ברס ואח' (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 7-11.
22. מהדורת בובר, עמ' 82; גירסת הגניזה מלמדת, שאפשר להניח, שזו דווקא אמאוס שביהודה: צ. מ. רבינוביץ, גנוי מדרש, תל אביב תשל"ז, עמ' 136.
23. על מקומה האסטרטגי של גדרה בתקופה ההלניסטית והרומית, ראה: א. דבורז'צקי, חמת גדר בימי בית שני, המשנה והתלמוד – ניתוח היסטורי-ארכיאולוגי, עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה תשמ"ט, עמ' 17-42.
24. הר (לעיל, הערה 14), עמ' 269; הנ"ל (לעיל, הערה 21), עמ' 349.
25. L. Dindorf (ed.), *Chronicon Paschale, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, I, p. 474; א. קינדלר, "תיעוד נומיסמטי לביקורו של אדריאנוס בארץ-ישראל", שנתון מחיאן הארץ, 18-17 (1975), עמ' 62; י. דן, חי העיר בארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 201; C. Clermont-Ganneau, "Gadara et la Xe legio Fretensis", *Recueil d'archéologie orientale*, I, Paris 1898, pp. 299-300; א. דבורז'צקי, "מטבעות גדרה כמקור היסטורי וזיקתם למרחצאות חמת גדר", ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 387-406.
26. Epiphanius, *Panarion, Adversus Haereses*, XXX: 7, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, J.P. Migne (ed.), 41, pp. 416-417.
27. Antoninus, *Itinerarium*, 7, *Corpus Christianorum, Series Latina* 175, Turnhout 1967, p. 132.
28. י. גרין וי. צפריר, "כתובות יווניות שנתגלו בחמת גדר: שיר של הקיסרית אבדוקיה ושתי כתובות-בנייה", קדמוניות, טז (תשמ"ג), עמ' 32; Y. Hirschfeld & G. Solar, *The Roman Thermae at Hammat-Gader: Preliminary Report of Three Seasons of Excavations*, *IEJ*, 31 (1981), p. 202; י. הירשפלד, 'חמת גדר', בתוך: א. שטרן (עורך), (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 511; דן (לעיל, הערה 25), עמ' 117 מעיר, שגם אם לא נאמר במפורש, כי העיר גדרה מימנה את האכסניה, הדבר אפשרי, מכיוון שהעיר נהנתה מרווחים כלשהם ממעיינות המרפא שבתחומה.

לתולדות מגפת הדבר בארץ-ישראל

נתן שור ואליעזר שוורץ

“רופא הדבר”, ציור
מתוך ספרו של הנזיר ארסה

מבוא

מגפת הדבר – ראשיתה בערבות מרכז אסיה, שם היתה קיימת אוכלוסיית מכרסמים קבועה הנגועה בדבר.¹ משם התפשטו המגפות לסין, להודו, לפרס ולארצות הים התיכון. אחת הסיבות להתפרצות הדבר היתה פגיעה באספקת המזון ובמקומות מגוריהם של מכרסמי הפרא, בעטיים של רעב, שטפונות, רעידות אדמה ומלחמות. בעקבות זאת נאלצו המכרסמים למצוא לעצמם מקורות מזון חלופיים והעבירו את חיידק הדבר.²

מגפות הדבר ידועות כבר בתקופות קדומות. הראשונה שבהן שתועדה בהרחבה, נקראה “מגפת יוסטיניאנוס” על שמו של קיסר ביזאנטיון, יוסטיניאנוס הראשון (527-565). היא הגיעה למצרים, לארץ-ישראל ולסוריה בשנים 541-542, ותוארה

בידי היסטוריון החצר שלו, פרוקופיוס.³ החוקרים אינם מטילים ספק בכך, כי המדובר במגפת דבר (Bubonic Plague) אמיתית.⁴ תוצאותיה של “מגפת יוסטיניאנוס” היו קשות: כרבע מאוכלוסיית האימפריה, ואולי אף יותר, נספתה. יש, עם זאת, הקושרים את דלדול האוכלוסיה גם למפלות צבאיות לאחר מות יוסטיניאנוס.⁵

לאחר מכן חזרו ונשנו מגפות דבר במזרח התיכון, בפסקי זמן של 9-12 שנים.⁶ היסטוריונים מוסלמים מתארים התפרצויות דבר אחדות בראשית ימי האסלאם. ראוי לציין במיוחד את “מגפת עמוואס” (לטרוון), שהתרחשה ב־638 או ב־639, ופגעה קשות בצבא המוסלמי בעת מסעו לכיבוש הארץ. הרעב סייע אף הוא בוודאי בהפצת המחלה. כ־25,000 מהחיילים המוסלמים נספו בדבר, והאחרים ניצלו בעקבות הוראתו המפורשת של הח'ליף עומר להוציא את הצבא מהאזור הנגוע.⁷

תאור פרשת מגפת עמוואס במקורות הערביים מאפיין את הגישה המוסלמית למגפות דבר, השונה מזו הנוצרית. הם לא ראו בה עונש משמיים, אלא רק לבלתי מאמינים. הנוצרים לעומתם, ראו במגפת הדבר עונש משמיים, טענו שיש להילחם בה על-ידי חזרה בתשובה וסיגופים, אך לא התנגדו לפינוי האזור הנגוע.⁸

המקורות המוסלמיים מזכירים מגפות דבר נוספות במאות השביעית והשמינית, אך

ללא התייחסות מיוחדת לארץ-ישראל. ב-786 מוזכרת במקורות שומרוניים מגפת דבר בשומרון.⁸ לאחר מכן חזרו והוזכרו מגפות דבר במאות ה-11 וה-12.⁹ ב-1217 מוזכרת מגפה בקטע מכתבי הגניזה הקהירית, אך אין בטחון כי המדובר במגפת דבר.¹⁰

"המוות השחור" 1348/9

מגפת הדבר האיומה ביותר בהיסטוריה האנושית היתה זו המכונה "המוות השחור" בשנים 1348/9, שהיתה לה השפעה הרסנית על אירופה. בשנים האחרונות הסתבר, כי היא היתה הרסנית לא פחות גם בתולדות המזרח התיכון.¹¹ לפי הערכות שונות, נספו בה כשליש מתושבי אירופה וכמספר זה מתושבי האזורים הנגועים במזרח התיכון.¹² מקור המחלה היה במרכז אסיה, ומשם התפשטה בשנות השלושים של המאה ה-14. הנוסע המוסלמי אבן בטוטה מזכיר מגפה בדרום הודו ב-1344, אך איננו בטוח שמדובר בדבר.¹³ הדעה המקובלת היא, כי הדבר הגיע לדרום רוסיה ב-1345/6, והתפשט מעיר המסחר הגנואזית קאפה, שבחצי האי קרים ב-1347, לנמלי אירופה הדרומית ולנמלי ביזנטיון, קפריסין ומצרים. באותן האוניות עצמן הגיעו אולי גם העכברושים הנגועים ופרעושיהם, שתרמו להפצת המחלה.¹⁴ באירופה התפשטה המגפה מדרומה לצפונה, והתקדמותה לוותה במקומות רבים בפרעות ביהודים, שהואשמו על-ידי הנוצרים בהרעלת הבארות, שהיתה כביכול הגורם למגפה.¹⁵

הדבר הגיע למצרים בשנת 1347, ובראשית 1348 התפשט כבר לחלב. כלומר, ארץ-ישראל נפגעה מדבר בסוף 1347 ובראשית 1348. בנוסף, הגיעו אוניות נגועות מקפריסין לנמלי לבנון בראשית 1348.¹⁶

בארץ-ישראל נפגעו בדבר הערים עזה, אשקלון, עכו, ירושלים, צפת, שכם, לוד, רמלה, בית שאן וג'נין וכן מאהלי הבדווים.¹⁷ מאחר שאשקלון, עכו ובית שאן היו למעשה חרבות באותו זמן, יש להתייחס במידה מסוימת של זהירות לרשימה זו. אך משמעותה היא, שכמעט כל ערי הארץ נפגעו. אבן בטוטה מתאר את המצב ששרר בעזה:

"שמענו בחלב כי מגפת הדבר פרצה בעזה וכי מקרי המוות הגיעו ליותר מאלף ליום... לאחר מכן נסעתי לעג'לון ומשם לירושלים ובה מצאתי שהמגפה נסתיימה כבר. חזרנו וביקרנו בחברון, ומשם לעזה, שאת רובה מצאנו עזובה, בשל מקרי המוות הרבים בדבר. הקאדי אמר לי, שמספר הנספים היה כ-1,100 ביום".¹⁸

מקריזי מוסר, כי המגפה בעזה נמשכה מ-2 באפריל ועד ל-4 במאי 1348, וכי רבים נספו בעיר ובסביבתה, שווקיה נסגרו וגם בהמות המשא חלו ומתו. הוא מתאר בהרחבה את שארע לפלח מקומי, שיצא עם 20 שוורים לשדה והם מתו בזה אחר זה. הוא עצמו לא נפגע, חזר לעזה ומשם נמלט לקהיר. גם מושל העיר נמלט לאחד מכפרי הסביבה. הוא גם מוסר, כי שישה שודדים חדרו לבית נטוש בעזה, אך אחר כך כולם נספו במגפה. לדבריו מספר הנספים הגיע ל-22,000, ונראה שהכוונה למחוז עזה (שכלל את כל דרום ארץ-ישראל).¹⁹ סאליח אבן יחיא (1348) מצטט דיווח של מושל עזה למושל דמשק, הממונה עליו, שבו נמסר לו כי 10,000 מתו בתקופת המגפה בעזה, מיום 10.4 ועד 10.5.²⁰ מספר דומה מזכיר גם אבן עתיר.²¹

אף שהמספרים מוגזמים, הם מלמדים, שמספר הנספים היה עצום ורב. בעקבות

המגפה והתמותה הרבה, נפגעה קשות גם כלכלת הארץ, שבעקבותיה האמירו המחירים.²²

באשר למקור המגפה, הדעה המקובלת היתה, כי זו הופצה על-ידי "אוויר מרעיל". כלומר, פליטת ה"אוויר הרע" הזיקה לבני אדם, לבעלי חיים ולצמחיה. דעה זו מופיעה בכתבי מחברים קלאסיים, כגון היפוקרטס וגלינוס, ונתמכה בידי רופאים ומלומדים באירופה ובמזרח התיכון כאחד.²³ על אף זאת, אבן סינא הבחין בדבר שסימן לוואי בטוח של המגפה הוא, שעכברושים ונברנים אחרים עולים מעל פני האדמה, מתנהגים כשיכורים ומתים.^{23א} הוא מזכיר את אחד משלושת הסוגים העיקריים של הדבר, המוכרים ברפואה המודרנית, והוא דבר הריאה (Pneumonic Plague). שני הסוגים האחרים הם הדבר הטעוני (Bubonic Plague) ודבר אלח הדם (Septicaemic Plague). כל השלושה נתקיימו, לדעת החוקרים המודרניים, במגפת ה"מוות השחור".²⁴ בתקופות מאוחרות יותר היה הדבר הטעוני נפוץ יותר, ואליו נתייחס בדרך כלל בהמשך הדברים. עם זאת, אחוז מקרי המוות במקרה זה היה דווקא נמוך משני האחרים, הנדירים יותר.²⁵ התוצאות הדמוגרפיות והכלכליות של מגפת ה"מוות השחור" היו בארץ – כמו בעולם כולו – הרסניות. לפי אחת הדעות, מכ-1,200,000 תושבי ארץ-ישראל וסוריה נספו כשליש.²⁶ מאחר שרוב הנתונים הם מן הערים ורוב האוכלוסיה היתה כפרית, יתכן שלגבי ארץ-ישראל נתון זה הוא מוגזם.

מגפת דבר נוספת מוזכרת בידי השופט הירושלמי מוג'יר אדידין, בשנים 1476/7: "בחדש רג'ב (אוקטובר) פשט הדבר בירושלים בעוצמה רבה, והוא התפשט בכל ארץ-ישראל ונעלם רק בחדש רבי אל-אוול (יולי) של השנה הבאה, לאחר שהפיל קורבנות רבים מאד בין המוסלמים והנוצרים".²⁷

מגפת הדבר בראשית השלטון העות'מאני

התפרצויות דבר בודדות ארעו גם לאחר שארץ-ישראל באה ב-1516 תחת שלטון התורכים.

אפגרט מספר ב-1533 בהרחבה על השתוללות מגפת הדבר במצרים, אליה הגיע לאחר סיורו בארץ-ישראל. בעקבות זאת הוא וחבריו שקלו לחזור לארץ. הפטריארך היווני אורתודוכסי של אלכסנדריה נמלט לפניהם למנזר סנטה קתרינה שבסיני.²⁸ פנטליאון דה אבירו שהה בירושלים ב-1563-65 ומדווח, כי התפרצויות הדבר ארעו בעיר בדרך כלל פעם בשבע שנים. בצאתו מוונציה נאמר לו כי הוא בר מזל, שכן בשנה הקודמת (1562) חלה התפרצות דבר דומה, ולכן יש סיכוי שבזמן שהותו במנזר הפרנציסקאני בעיר לא תתחדש המגפה, ואמנם כך היה.²⁹ ברוינינג מספר, כי בזמן ביקורו בירושלים ב-1579, היו רוב המנזרים האתיופיים נגועים בדבר, ולכן נמנע מלבקר בהם.³⁰

בראשית המאה ה-17 המחלה שככה קמעה ואינה נזכרת על-ידי המבקרים.

במאות ה-17 וה-18

בשנים אלו התפרצויות הדבר היו שכיחות ביותר. ניתן לעמוד על כך לא רק מספרי המסע, אלא בעיקר מרישום שמות הנספים שהתנהל במנזר הפרנציסקאני שבירושלים ושפורסם בידי הנזיר הספרדי א. ארסה.³¹ מגפות הדבר באו במחזוריים קבועים כמעט,

של אחת ל-20 שנה בערך. בה בשעה שבימי ה"מוות השחור" היתה הקבלה רבה בין מגפות הדבר בארץ-ישראל לאלה שבאירופה, אין הדבר כך במאות ה-17 וה-18.³² מידע נוסף על הדבר בארץ-ישראל ניתן למצוא בכתבי הנוסעים ובארכיוני הפרנציסקאנים בירושלים. הנזיר אוג'ן רוג'ה, למשל, גורס בראשית שנות השלושים של המאה ה-17, כי מגפות הדבר פוקדות את ירושלים אחת לשבע שנים, וכי ראשיתן בשיירות המגיעות ארצה ממצרים.³³ כרוניסטן המסדר הפרנציסקאני, פיאטרו ורניארו מביא פרטים רבים על מגפת הדבר של שנת 1619. הנזירים התבצרו במנזרם בבית לחם, אך ללא הועיל. אחדים מתו שם, ואחרים בירושלים. מספר הנספים בירושלים היה כה רב, עד כי הפחה הורה להוביל את הגוויית לקבורה בשקט, ללא מזמורים.³⁴ הנזיר קוורסמיו מספר, כי באותה שנה רוב החללים נפלו בקרב המוסלמים. אלה התגרו בנוצרים, בשופכם את מי הגוויית בכיכר שלפני כנסיית הקבר, שם נהגו הנוצרים לנשק את אבני הריצוף. דבר זה לא השפיע אמנם, אבל לבסוף נידבקו גם הפרנציסקאנים ו-25 נספו בדבר.³⁵

ראש המסדר הפרנציסקאני בארץ, לורנצו קוזה, מוסר ב-1711, כי היו חולי דבר בבית החולים בעכו. הוא נותן גם רמז לכיוון ההתפשטות של המחלה בארץ: מעזה ללוד ולרמלה ומשם לירושלים.³⁶ מכאן שהמגפה הגיעה בדרך היבשה ממצרים לדרום ארץ-ישראל. מאחר שלא היה קיים יותר הקשר בין הים השחור לנמלי מצרים, כמו בימי ה"מוות השחור" במאה ה-14, יש להניח כי העכברושים הגיעו עתה באוניות מהודו לסואץ. מצב זה לא השתנה כנראה עד לסוף המאה ה-19. קוזה הוציא הוראות מיוחדות להתנהגות במנזרי הפרנציסקאנים במקרה של מגפת דבר, בקשר לאוכל, ללבוש ולמגע עם זרים, בהניחו שהמגפה עוברת במגע אדם או במגע בחפצים שחולי הדבר נגעו בהם.³⁷ רק במידה שהבידוד היה הרמטי דיו, היה בו מן התועלת.

נציג הממשל בצרפת, מ. לדואר, שבא לירושלים ב-1719, כדי לטפל בשיקום כנסיית הקבר, מוסר, כי נאלץ לעזוב את ספינתו לפני הגיעה לטריפולי שבלבנון, בשל הדבר. הוא המשיך בספינת חופים דרומה ולא נתקל בדבר בארץ.³⁸

השוודי פ. הסלקוויסט שביקר בארץ בשנת 1751, מוסר על אמצעים שננקטו בזמנו באימפריה התורכית נגד מחלה זו: חשודי הדבר הוכנסו ל-40 ימי הסגר בקרנטינה. הוא מעיד ששמע על רוזן בשם בונבל, שהצליח להכין אבקה נגד דבר, שבעזרתה ניצלו כביכול 90% מהחולים ממוות. היתה רק בעיה אחת עם אבקה זו: הוא לא הצליח למצוא איש שיוכל להכינה.^{38א}

מריטי מעיד שעכו היתה נגועה בדבר ב-1760.³⁹ לדבריו מלוות התפרצויות המחלה ברעידות אדמה, כפי שהיה הדבר בזמנו. לא היה ניתן לקנות אוכל בשוק בשל הפחד מהמחלה. הוא סקר התפרצויות דבר קודמות, ב-1730 ו-1759. זו האחרונה פרצה, לדבריו, בדצמבר אותה שנה וידוע אמנם, כי ב-31.10.1730 וב-25.11.1759 פגעו רעשים קשים בגליל ובעיקר בצפת, שבה נספו כמחצית מתושביה היהודים.

לדעת מריטי מגפות הדבר הגיעו לסוריה ולארץ-ישראל מנמלי מצרים, והן חמורות פחות מאלה שבמצרים, אך דבר זה לא חל על המגפה של 1760. האירופאים נקטו באמצעי זהירות, והסתגרו בבתייהם עם מזון. המוסלמים, לעומת זאת, הסתכנו והמשיכו לחיות בשוויון נפש. אך גם הם סירבו לאפשר לאוניות נגועות דבר לעגון בנמל.

השיח' דאהר אלעמר נקט אמצעי זהירות בדומה לאלה של האירופאים. כך, למשל, ציווה לשמור על נקיון הרחובות בעכו בירתו, להסתגר בבתים, למנוע משיירות גמלים מדמשק להיכנס לעכו (כי בדמשק המגפה חמורה במיוחד, ולטענתו של מריטי מתיים בה 5,000-4,000 כל יום), ולמנוע מאוניות מאלכסנדריה ודמיאטה לעגון בנמל. המבקשים להיכנס העירה אולצו לשהות שמונה ימים בקרנטינה מחוץ לחומות. המופתי של עכו התנגד לאמצעי זהירות אלה, ש"לא תאמו את הדת המוסלמית", אך דאהר ציווה להענישו.

מריטי מתאר את הסימפטומים למחלה: חוסר תאבון, כאבים בכתפיים, כאבי ראש, הקאה וכאבים ביתר חלקי הגוף, ולבסוף מופיעים הבובונים האופייניים למגפה. יש קבוצות אוכלוסין שאינן נתקפות בדבר, וביניהן, לדעתו, הכושים. אך הדעה, שאלה שעברו כבר את המגפה ולא נספו, מחוסנים מפניה אחר כך, אינה נכונה: היו כאלה שחלו בה שוב ונספו. מריטי ממליץ לשתות תה או מים טהורים, ולאכול מעט אורז. עדיף לא לאכול לחם בעודנו חם. את הבשר יש לרחוץ בטרם הבישול, ויש לשמור אותו בנפרד, על מנת שבעלי חיים לא יבואו אתו במגע. ירקות יש לרחוץ. פירות מומלצים ובמיוחד אפרסקים ומשמים. עופות יש להחזיק מחוץ לבית. אין לבוא במגע עם אנשים מבחוץ. בעלי חיים אינם נפגעים מן המחלה. אבל, מזהיר מריטי, הם עלולים להעבירה לבני אדם, ולכן יש להיזהר ממגע עמהם, ובמיוחד מסוכנים כבשים, עיזים, גמלים וכל העופות. פחות מסוכנים הם סוסים ושוורים. מעניין לראות כאן כיצד מריטי ובני דורו התחילו לחשוב כבר באפיקים נכונים, אף שלא עמדו לרשותם נתונים מדעיים של ממש.

הצרפתים ששהו בעכו נהגו באמצעי זהירות אלה, ונסתגרו במשך 15 ימים. בכל זאת נפגעו חמישה מהם במגפה. סך כל תושבי עכו היו אז, לדברי מריטי, 16,000 נפש, ומהם מתו במשך חמשת חודשי המגפה של 1760, כ-7,000 איש, אך נתונים אלה מוגזמים. ארסה מוסר כי מגפת 1760 היתה אחת מהקשות ביותר שעברה על נצרת. ראשיתה, לדבריו, היתה במצרים. הנזירים בנצרת נסוגו למנזרם ב-1759 ונשארו בו עד סוף מארס 1760. מבין תושביה הקתולים של נצרת נספו 155 נפש, רובם ילדים וזקנים.⁴⁰ נצרת נפגעה קשות גם במגפת 1786, אך ארסה איננו מסכם את מספר הנפגעים.⁴¹ לדברי וולני, היו מגפות השנים 1784 ו-1785 מן הקשות ביותר, ונספו בהן כשישית מכלל תושבי מצרים והסביבה. אך אין הוא מזכיר את חומרת המגפות בארץ-ישראל.⁴² לפי רשימת ארסה היה מספר הנספים ב-1786 אמנם גבוה למדי, אך מכאן ועד למותה של שישיית מן האוכלוסיה רחוקה הדרך.

מגפת הדבר במסע נפוליאון ב-1799

נפוליאון כשל במסע הכיבוש לארץ-ישראל באביב 1799, ונאלץ לסגת למצרים. אחד הגורמים לכך היתה מגפת הדבר שפגעה בצבאו. לפי תאריכי הפטירה המוזכרים אצל ארסה⁴³ לגבי אותה שנה, הרי שהם חלו לאחר בוא הצרפתים, ומכאן שהמגפה לא הקדימה את הצבא הצרפתי אלא הגיעה ארצה יחד עמו. ואמנם, כאשר כבש נפוליאון את אל עריש, בפברואר 1799, נמצאו במצודתה חולי דבר אחדים. מאידך מדווח הכומר האנגלי קופר ויליאמס, כבר בינואר 1799, על מגפת הדבר

נפוליאון מבקר אצל חולי הדבר ביפו,
ציור מאת גרו

ששררה בעכו. לכן נבצר מהשיטת הבריטית שאליה השתייך, לקיים קשר עם עכו. לדבריו, התושבים לא התרשמו ממנה במיוחד והמשיכו, לפני בוא הצרפתים, לבוא אליה בחופשיות ולס-חור בשווקיה. חוסר זהירות זה סייע, לדבריו, להתפשטות המגפה לאחר מכן.⁴⁴

כאשר כבש הצבא הצרפתי את עזה והשאיר בה חיל מצב, נותרו עמו גם 191 חולים, שמהם מתו 17 ו-98 נרפאו (גורלם של היתר לא פורט בספר זכרונותיו של הרופא הראשי של חיל המשלוח, ר. דה ג'נאט).⁴⁵ הפיקוד הצרפתי העמיד פנים כאילו אין מדובר בדבר, והד"ר דה ג'נאט שמר על קשר שתיקה גם כאשר הוציא את ספרו, שנים רבות אחר כך. החשש היה לפגוע ללא תקנה במורל החיילים הצרפתים, אם יודע להם שמדובר במגפת דבר.

לכן נעשו מבצעי הטעיה: הרופא, ד"ר ג'נאט, הרכיב לעצמו, לעיני כל, הרכבה מן החומר המצוי בבובון של אחד הנגועים – ואמנם לא חלה. נפוליאון עצמו בא, לאחר כיבוש יפו, לבקר בבית החולים (שהיה במנזר הארמני, הקיים עד ימינו בשטח נמל יפו) ועזר להעביר גופה נגועה ממקום למקום, מבלי שאונה לו רע. מעמד זה הונצח מאוחר יותר בידי צייר החצר שלו, הברון גרו, אך לא באופן אותנטי. גרו הכין רישום עפרון שנשתמר, אך הוא נוכח כי גרירת הגופה אינה ציורית מספיק, ולכן בתמונתו הגדולה שבמוזיאון הלובר נראה נפוליאון עומד ונוגע בגופו של אחד מנגועי הדבר. בעקבות זאת השתכנעו החיילים שאין מדובר בדבר והמשיכו להתקדם צפונה, לעבר עכו.⁴⁶

כ־200 חולים (כנראה רובם חולי דבר) נשארו בבית החולים ביפו. לפי ספרו של דה ג'נאט, היו שם תחילה 130 איש, אחר כך נוספו 67 חולים נוספים, 51 החלימו, 55 מתו, והאחרים נותרו בבית החולים.⁴⁷

בחדשים מארס, אפריל ומאי צר צבא נפוליאון על עכו. דה ג'נאט אירגן תחילה בית חולים שדה ליד שפרעם ולאחר מכן העביר את החולים, שמספרם הלך ורב, למנזר הכרמליתים בחיפה. לדבריו שכבו שם תחילה 152 איש, ואליהם נוספו אחר כך עוד 269 איש. 137 חולים נרפאו ושחררו, ו־54 נספו.⁴⁸

על אף נצחונו הגדול של נפוליאון בקרב התבור (16.4.1799), לא עלה בידו לכבוש את עכו. לא היה ניתן לשמור עוד על מגפת הדבר כסוד. הידיעה פגעה קשות במורל הצרפתים, ובמידה רבה הכריעה את הכף לסגת מעכו (22.5.1799). החולים שנותרו במנזר שעל הכרמל, צורפו לשיירה שנסוגה דרומה, אך נושאי האלונקות זנחו את רובם לצידי הדרך, אף שרבים מהם שילמו לנושאי האלונקות במיטב כספם. הללו נטבחו

בידי הלוחמים מהר שכם, שזינבו בצבא הנסוג.⁴⁹ מגפת הדבר פשטה בינתיים בכל הארץ. בעכו הנצורה המצב היה קשה במיוחד, אך איש לא העז להתמרד נגד ג'זאר.⁵⁰ נפוליאון רצה לפנות את החולים והפצועים מנמל טנטורה הקטן בדרך הים, אך מפקד הכוח הימי הצרפתי מיהר להסתלק עם אונייתיו לצרפת. לכן נמשך המסע הצרפתי העצוב עד יפו.

בעיר זו היו עדיין כ־200 חולים במנזר הארמני. לאחר מעשה הופץ בידי התעמולה האנגלית, כי נפוליאון ציווה להרעילם. בפועל מסתבר, כי רובם פונו, בחלקם בספינות קטנות למצרים, ואחרים מתו. רק 35-70 שמצבם היה קשה במיוחד נותרו בבית החולים. לאלה אמנם הושארו מנות אופיום, כדי שיוכלו לשים קץ לסבלם. רבים עשו זאת או מתו מחוליים. אך לאחר נסיגת הצבא הצרפתי הסתבר, כי אחדות ממנות הרעל היו קטנות מדי. שבעה חולים שנשארו בחיים, נלקחו בשבי בידי הצי הבריטי, שהשתלט על יפו בסוף מאי 1799, יומיים לאחר נסיגת הצרפתים.⁵¹ לפי סיכומו של ד"ר דה ג'נאט, מתו מדבר רק 188 צרפתים במסע לארץ־ישראל,⁵² אך מספר זה נראה נמוך מדי.

בראשית המאה ה־19 (1800-1831)

לפי ארסה היו שישה מקרי דבר בקרב הפרנציסקאנים בשנים 1800 ו־1801. זהו אולי המשך המגפה שהופצה בידי הצבא הצרפתי. ואמנם, רוב המקרים ארעו בגליל, שם חנה הצבא הצרפתי, בה בשעה שבירושלים, שאליה לא הגיע, לא היו מקרי דבר כלל. יחסית להיקף המגפות בתקופות קודמות, הרי שרק מגפת שנת 1834 שבמהלכה היו 19 מקרי דבר, נראית כחמורה.⁵³

אך מקרי הדבר בתקופה זו, שהם אולי פחות חמורים מקודמיהם, מתועדים עתה ביתר תשומת לב, זאת בשל ריבוי נוסעים מן המערב. באותה תקופה הלך ונעלם הדבר מאירופה, ולכן התרשמו הנוסעים ביתר שאת מגילוי במזרח.

בורקהרדט פגש בחולי דבר אחדים ב־1812, בנבק שבחצי האי סיני. לדבריו מאמינים המקומיים שסוכר הוא אמצעי יעיל נגד דבר, וכי יש לכסות חולה בבגדים ובשמיכות ולהאכילו באוכל מזין ככל האפשר.⁵⁴

הקצין הבריטי הנרי לייט מדווח על התפרצויות דבר שאינן חמורות במיוחד, ובכל זאת נאלץ לעזוב את ירושלים כאשר הנזירים הפרנציסקאנים החליטו להסתגר במנזרם, שהיה אז האכסניה היחידה כמעט לבני המערב.⁵⁵

הרופא הגרמני שולץ מוסר ב־1821, כי הדבר הפך נדיר למדי בארץ־ישראל. מאז הפלישה הצרפתית הגיע רק פעמיים לגליל, ואף בירושלים אין הוא נפוץ.⁵⁶

הרופא האנגלי גורדון מספר ביומנו (שלא ראה אור) כי ב־1828, בהגיעו ליפו היו בעיר מקרים אחדים החשודים כמקרי דבר.⁵⁷ כאמצעי מנע השתדלו הוא וחבריו שלא לבוא במגע עם תושבי המקום. נאמר להם כי המגפה חמורה יותר ברמלה ובחיפה. לכן בדרכם לירושלים, נמנעו מלעבור ברמלה. בהגיעו לנצרת מצא, כי המגפה משתוללת גם שם, וכי המנזר הפרנציסקאני שבמקום נתון בהסגר. אחד הנזירים מת כבר (אך ספק אם מדובר). המזון הועבר להם בסל שהורד מחומת המנזר. מכתבים לא הועברו אליהם כלל. לתיירים שכמותו הוקצה מקום במבנה נפרד וניתן היה לדבר עם הנזירים רק דרך החלונות או גג המנזר שעליו עמדו. קבוצתו של ד"ר גורדון לא נכנסה כלל לטבריה

בהמשך הדרך, שכן נודע להם כי היא נגועה בדבר. חמש גופות הובאו לקבורה שעה שעברו ליד בית הקברות. כן נמנעו, מאותה סיבה, מלהיכנס לנמל עכו.

תקופת השלטון המצרי (1831-1840)

נראה שהפלישות והמלחמות הרבות בתקופה זו לוו במגפות דבר. ההיסטוריון הצרפתי מ. מישו מוסר במכתב מפברואר 1831, שכל שבעת הנזירים הפרנציסקאנים שבמנזרם בעכו, מתו מדבר. מישו כבר הכיר את תהליך ההידבקות האמיתי. לדבריו נפגע תחילה אחד הנזירים באמצעות הפרעושים, נושאי המחלה. כל חפציו נסגרו לאחר מכן למשך תריסר חודשים ולא היה עוד זכר למחלה. אך כשמזוודתו נפתחה מחדש, מתו שני נזירים למחרת, שניים נוספים ביום שלאחר מכן, וכעבור שבוע אף אחד מהם לא נשאר בחיים. בפקודת עבדאללה פחה נאטם המבנה והושם עליו משמר. לאחר מכן נערך ניסוי בידי רופאו הפרטי של הפחה, האיטלקי בוזיו. חמישה עניים נסגרו למשך שישה חודשים במבנה, תמורת תשלום של שלושה גרושים ליום. החמישה נבחרו מבין יותר ממאתיים מתנדבים, שלא התעניינו כמובן בניסוי המדעי אלא בתנאי האכסון הנוחים... כאשר מישו ביקר במקום לא עברו עדיין ששת החודשים, והדבר לא חזר לפי שעה. תאורו של מישו איננו ברור די צורכו, אך מגמתו של ד"ר בוזיו היתה כנראה להראות, כי אין משמעות למקום עצמו מבחינת העברת המגפה, אלא למציאותם של הפרעושים הנגועים.⁵⁸ מאחר שחידק הדבר נתגלה רק ב־1894, הרי שמחקריו של בוזיו בעכו היו חלוציים.

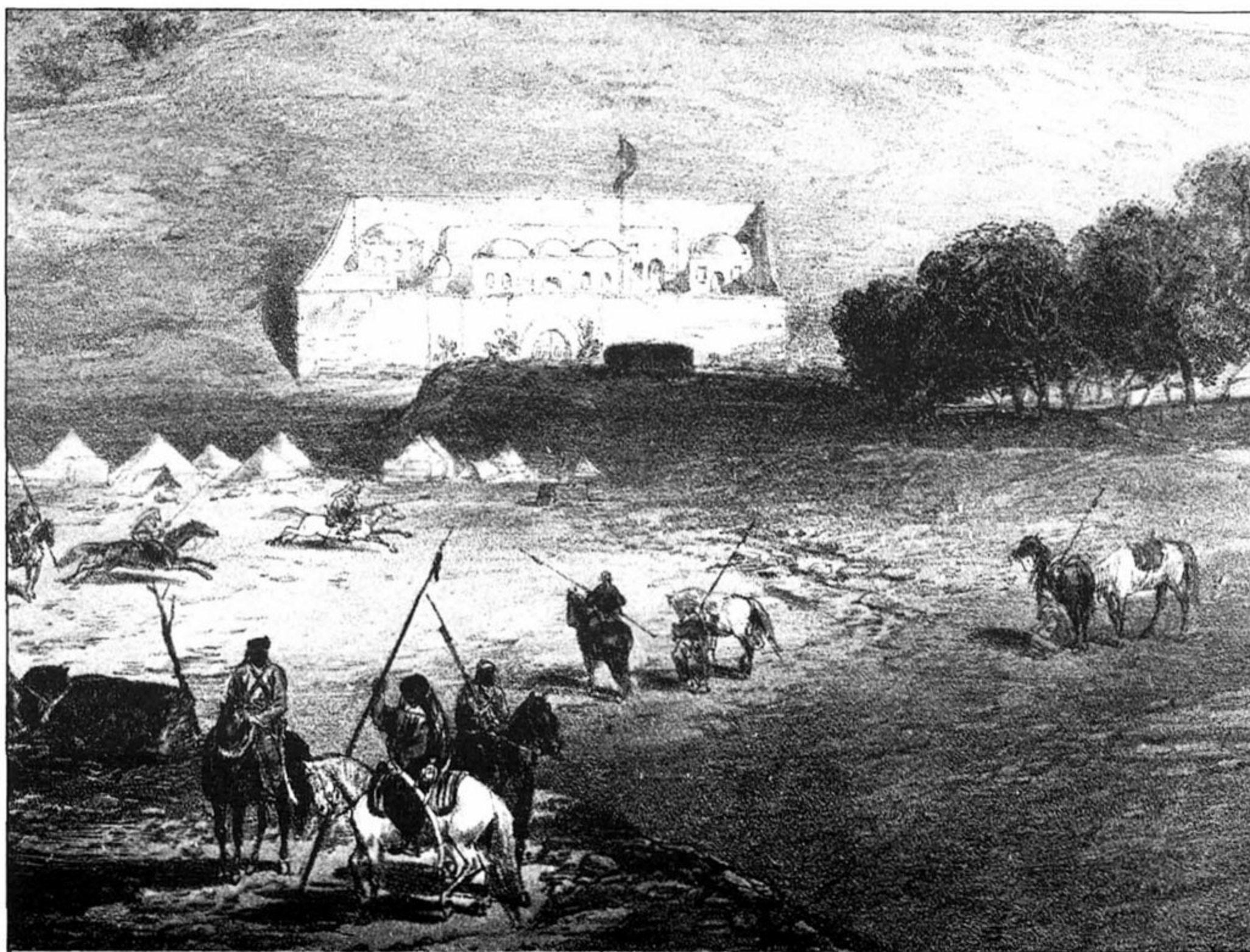
עם זאת, מידת הצלחת המחקר לא ברורה. חברו למסע של מישו, מ. פוז'ולה, מדווח במאי 1831, כי המגפה שוררת שוב בעכו וכן בנצרת, בשכם ובטבריה. באזור השומרון ערך עבדאללה פחה באותה שנה עצמה את פעולותיו הצבאיות האחרונות נגד האצולה המקומית (מצור סגור בצפון הר שומרון). פוז'ולה עומד על אמצעי הבטחון שננקטו בעכו נגד המגפה ושהיו מהסוג המסורתי: למנוע מגע עם תושבי המקום ולא לרכוש דבר בשוק.⁵⁹

לאחר הכיבוש המצרי הטילו המצרים הסגר על כל הבאים, בשל הדבר בירושלים, ברמלה ובבית לחם. כך מוסר המשורר הצרפתי למרטין באותה שנה (1831/2). בהגיעו לרמלה מצא את המנזר הפרנציסקאני סגור, לאחר ששני עולי רגל נספו שם במגפה. גם באבו גוש היו מקרי דבר. לדבריו מתו בירושלים בכל יום 60-80 איש מדבר, ולכן החליט שלא להיכנס לעיר וגם לא ביקר בבית לחם.⁶⁰

במרד הפלחים ב־1834, פרץ דבר בירושלים,⁶¹ ולאחר מכן התחדש בארץ כולה במשנה מרץ. קינגלייק האנגלי מוסר ב־1835:

"היה זה כשלושה חודשים לאחר שעזבתי את ירושלים, שמגפת הדבר הופיעה שוב בעיר הקודש. הנזירים (הפרנציסקאנים) נבהלו מאד, אך לא נרתעו ממילוי תפקידם. אלא שבחרו בתכנית שהתאימה במיוחד לגרום למותם. הם חשבו שהיו בטוחים כמעט בתוך כותלי מנזרם. אך היה עליהם להגיש את העזרה הדתית האחרונה לקתולים של העיר בשעת מותם. לכן נבחר נזיר בודד, בעזרת משיכת גורל, או בדרך אחרת, ועליו היה לצאת לעיר נגועת הדבר ולמלא שם את תפקידו ככומר. אחרי כן היה עליו לחזור למבנה נפרד, ליד המנזר, בכדי לא לסכן את יתר הנזירים. הוא צויד בפעמון והיה עליו לצלצל בו בשעת בוקר מסוימת, כל עוד היה מסוגל לכך. אם לא נשמע צליל בשעה היעודה, ידעו חבריו שהוא גוסס או אף מת בינתיים, ואחר נשלח תחתיו. בדרך זו נספו 21 מהנזירים. ניתן רק להעריך את אומץ רוחם של הנזירים על שמילאו

מחנה הסגר (קרנטינה) ליד חברון; ציור מאת מיס קובלי, 1854

אחרי תכנית זו. אך אם יש אמת בדבר שהמגפה יכולה לתקוף כתוצאה מכוח דמיון שהתלהט, קשה לדמיין דרך מסוכנת יותר מזו שבה בחרו בחורים מסכנים אלה. צריך לתאר את הפחד שאחז בהם כל בוקר כשחיכו לקול צלצול הפעמון, השקט שקיבל את פניהם, ולאחר מכן הפלת הגורלות, כשבכל יום הסיכוי גדל באחד, ולבסוף יציאתו של האיש הנדון למות זה עתה. לאחר סבל נפשי רב כל כך, לא היה למגפה כבר תפקיד קשה להמית נזיר מבודד זה שעה ששהה לצד מיטות הגוססים או שכב לבדו בחדרו המבודד.⁶²

ד"ר טובלר מסר שנים אחדות מאוחר יותר, כי שני נזירים ברחו ב־1834 לבית לחם, וניסו להשתמש כאמצעי מנע בשתיית השתן של עצמם. שניהם מתו – אך אולי לא מדבר. ממקורות שונים מדווח טובלר, כי 20 מ־40 הפרנציסקאנים שבירושלים חלו בדבר ורק שלושה החלימו.⁶³

באביב 1838 התפשט גל חדש של המגפה. המסיונר האמריקאי פקסטון מספר, כי הוא וחבריו לא הורשו להיכנס כלל לעיר הנגועה. זמן מה לאחר שהגיעו לירושלים פרצה שם המגפה. הפעם מיהרו הנזירים להמלט מעיר הקודש והתבצרו במנזרם בבית לחם. בדרכם חזרה רצו פקסטון וחבריו לשכור ספינה, אך הקונסול הרוסי, שאחדים מבני ביתו נספו בדבר, הציע מחיר גבוה יותר – אך מת בעצמו בשעת המנוסה מן המגפה.⁶⁴

מקרה קשה במיוחד קרה אותה שנה לדוכס בווריה מקסימיליאן, חותנו של הקיסר

פרנץ יוזף האוסטרי. רופאו הפרטי, ד"ר באייר, חלה במגפה בנצרת. הדוכס הפקירו ומסר אותו לטיפולו של נזיר יווני מקומי, והוא ומלווייו נמלטו במהירות צפונה. הרופא נפטר כעבור יום. כל החבורה נכלאה על-ידי השלטונות בקרנטינה ליד צידון, מבלי שניתנה להם שהות להצטייד במזון. למזלם הרב, הליידי סטנהופ דאגה למחסורם והעבירה להם סלי מזון. היא שלחה גם את הרופא הפרטי שלה לטפל בהם, אך יתר הגרמנים לא נפגעו מדבר. לאחר מכן חשב הדוכס להקים מצבה בנצרת לזכר רופאו, אך הדבר לא נסתייע.⁶⁵

במגפת 1838 כל הנזירים החבשים בירושלים נספו בדבר, ומנזרם (הלנה הקדושה) נתפס בידי הארמנים.⁶⁶

גם ב-1839 פשתה מגפת הדבר. האנגלי קינאר, שנתלווה לצייר דוד רוברטס, מספר כי נאלצו לשהות בהסגר 20 יום לפני שהורשו לבקר בירושלים. בזמן הביקור בחברון נמסר להם, כי הדבר מתפשט בעיר. הם שמעו את קולן של המקוננות המקצועיות ברחובות, והבחינו בתהלוכות קבורה חפוזות.⁶⁷

שלהי התקופה העות'מאנית

טובלר מדווח ב-1855, כי לא היו מגפות דבר בירושלים מאז 1841.⁶⁸ ברשימתו של ארסה לא מופיעות מגפות שפגעו בפרנציסקאנים לאחר 1841.⁶⁹ הרופא מסטרמן מאשר ב-1918, כי לא היו מקרי דבר חמורים "מאז השליש הראשון של המאה ה-19".⁷⁰ ואמנם, אין המגפה נזכרת כמעט בכתביהם של הנוסעים. ב-1849 נאלץ הצרפתי פרדיו לבלות שבועיים בקרנטינה ליד חברון, לאחר שהגיע ממצרים הנגועה בדבר.⁷¹ פרנקל מצטט ב-1856 את דעותיו של נזיר קתולי בירושלים. לדעתו אין זו מחלה מדבקת על-ידי מגע, והוא מטפל בה כמו בכל מקרה חום אחר. לדברי הנזיר:

"בראשיתה של המגפה מתים כמעט כולם. אחר כך מחלימים רבים יותר ויותר, וזאת על אף שהסימפטומים אינם משתנים. השתדלתי לטפל במקרי דבר בתרופת מים (Hydropatisch), אך רק במקרים בודדים: משניים מת אחד והאחר החלים".⁷²

לגבי שנת 1904 מדווח א"מ לונץ:

"השנה הנוכחית, היינו עד כסלו, היתה רעה מאד, כי נראו בה עוד עקבות הדבר בכל ערי ארץ פלשת וסוריא... מכסלו עד העת הנוכחית לא היה בה כמעט כל מחלה".⁷³

כלומר, מגפת הדבר כמעט שנעלמה מארץ-ישראל מ-1841 ואילך, אך מקרים בודדים של דבר היו גם בחצי הראשון של המאה העשרים, וזאת, בעיקר בערי נמל כחיפה. באותה עת היא השתוללה עדיין במקומות אחרים: למשל ב-1878 במרכז רוסיה, ב-1894 בהונג קונג, ב-1896 באי פורמוזה. ב-1896 היא הפילה כ-12 מיליון (!) קורבנות בהודו, וב-1910-1923 – כ-80,000 באי ג'אווה.⁷⁴

באשר לסיבות להעלמה המוקדם של המחלה בארץ-ישראל, ניתן להביע סברות אחדות: החל מ-1840 בערך הגיעו רוב הנוסעים והמטענים ארצה באוניות קיטור, שהעבירו פחות עכברושים נגועים, מאשר ספינות מפרשים. כן תרמו אולי את חלקן שיטות ההסגר החמורות (קרנטינה), שהיו נהוגות בארץ ובמצרים, והנזכרות לגנאי בידי הנוסעים. בהודו הרחוקה, ששימשה זמן רב מוקד עיקרי למגפה, החלו השליטים הבריטים החדשים להנהיג שיטות היגיינה וסניטציה יעילות יותר. על אף התפרצות הענק של שנת 1896, פחתה בכל זאת אולי הסכנה שמגפות יופצו משם לסואץ, הנמל

הקרוב ביותר לארץ. זאת ועוד, מדע הרפואה התקדם מאד במהלך המאה ה-19, והישגיו הגיעו בשלהי מאה זו גם לארץ-ישראל. נשלחו אליה רופאים מטעם המסיון ומוסדות אחרים, והוקמו בה בתי חולים משוכללים בידי המעצמות, כחלק מהתחרות על ההשפעה הפוליטית בארץ-ישראל.

כיום משתמשים בסוגי אנטיביוטיקה שונים היעילים נגד חיידק הדבר. כן פותחו שיטות ריסוס נגד חולדות ופרעושיהן.

הערות

1. Wu Lien-Teh, *The Original Home of Plague, Far Eastern Association of Tropical Medicine*, Transactions of the 5th Biennial Congress (Singapore 1923), London 1923, p. 12; Robert Pollitzer, *Plague, World Health Organization, Monograph Series No. 22*, Geneve 1954, p. 13.
2. J.F.C. Hecker, *The Epidemics of the Middle Ages*, London 1846, p. 11; M.W. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton 1977, pp. 39, 40.
3. Procopius, *History of the Wars* (H.B. Dewing, ed.), I, New York 1914, pp. 450-455.
4. Dols, pp. 15, 16; J.N. Beraben et J. Le Goff, *La Peste dans le haut Moyen Âge, Annales*, 24, part 6, 1969, pp. 1484-1510.
5. J.C. Russell, *Population in Europe 500-1560*, I, London 1969, pp. 20-21; idem, *That Earlier Plague, Demography*, V, part 1, 1968, pp. 174-184; Dols, pp. 17, 18.
6. Beraben et Le Goff (no. 4), p. 1493.
7. At-Tabari, *Ta'rikh at-Tabari*, Cairo 1960-69, III, p. 613; IV, pp. 57-65, 96-97, 101; Dols, pp. 21-23.
8. Dols, pp. 23-24, 286-293.
8. A.D. Crown, *The Samaritans*, Tübingen 1989, pp. 79, 80.
9. Alfred von Kremer, *Über die grossen Seuchen des Orients nach arabischen Quellen*, Wien 1880, pp. 25-35.
10. S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley 1971, II, p. 276.
11. Dols.
12. Idem, pp. 193-223; A.N. Poliakov, *The Demographic Evolution of the Middle East; Population Trends since 1348, Palestine and the Middle East*, X, 5 (May 1938), pp. 201-205.
13. Ibn Batuta, *Travels in Asia and Africa* (H.A.R. Gibbs, ed.), New York 1929, p. 269.
14. Dols, pp. 48-54.
15. E. Wickersheimer, *Les Accusations d'empoisonnement portées pendant la première moitié du XIVe siècle contre les lépreux et les Juifs; leur relations avec les épidémies de peste, Quatrième Congrès inter-*
- national d'histoire de la médecine*, Anvers 1927, pp. 76-83.
16. Dols, pp. 56-59.
17. Maqrizi, *as-Suluk li-ma'rifat duwal al mumluk*, Cairo 1936-1958, 1970-1973, III, 3, pp. 774-775, 779.
18. Ibn Batuta (no. 13), pp. 305, 306.
19. Maqrizi (no. 17), III, 3, p. 775.
20. Salih ibn Yahya, *Ta'rikh Bayrut* (P.L. Cheikho, ed.), Beirut 1927, XIV, p. 225.
21. Ibn Kathir, *al-Biddayah wan-nihayah fi ta'rikh*, Cairo n.d., XIV, p. 225.
22. Maqrizi (no. 17), IV, 1, pp. 5-6; William Popper, *Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1832-1468, Systematic Notes to Ibn Taghri Birdi's Chronicles of Egypt*, Berkeley 1955, XIV, p. 128.
23. A.M. Campbell, *The Black Death and Men of Learning*, New York 1931, pp. 36-37, 48-56; Ali ibn Rabban at-Tabari, *Firdaussi l-Hikmet, or Paradise of Wisdom* (M.Z. Siddiqi, ed.), Berlin 1928, p. 330.
23. Ibn Sina, *al-Qanun fi al-Tibb*, Cairo 1877, III, p. 66.
24. Dols, pp. 90, 283, 284.
25. Idem, pp. 68-74.
26. Poliakov (no. 12), p. 201.
27. M. Ch. Schefer, *Le voyage de la Sainte Cité de Hierusalem*, Paris 1882, pp. XVII, XVIII.
28. Greffin Affagart, *Relations de Terre Sainte* (J. Chavanon, ed.), Paris 1902, pp. 206-209.
29. Pantaleao d'Aveyro, *Itinerario da Terra Santa*, Lisboa 1721, pp. 251, 252.
30. H. J. Breüning, *Orientalische Reyss*, Strassburg 1652, p. 225.
31. A. Arce, *Miscelanea de Tierra Santa*, I, Jerusalem 1958, pp. 20-43, 52, 53, 86, 87.
32. שם, עמ' 81.
33. Eugène Roger, *La Terre Sainte*, Paris 1664, p. 7.
34. Pietro Verniero di Montepiloso, *Croniche ovvero Annali di Terra Santa* (G. Golubovich, ed.) (BBB VI), I, Quaracchi 1929, pp. 332, 333, 337.

- J. M. A. Scholz, *Travels in the Countries between Alexandria and Paraetonium*, London 1822, pp. 116, 117. .56
- Dr Gordon's Journal, Overland from India, in the year 1828, כתב יד בספריית המחבר, עמ' 59, 60, 63, 107, 113, 115, 116, 118. .57
- M. Michaud et M. Poujoulat, *Correspondance d'Orient*, Bruxelles 1841, IV, pp. 192, 193. .58
- .59 שם,
- A. de Lamartine, *Œuvres Complètes*, Paris 1842, VI, pp. 391-393, 401, 406, 407, 409, VII, pp. 31, 35, 36. .60
- W.M. Thomson, *The Land and the Book*, London 1883, II, p. 66. .61
- A. W. Kinglake, *Eothen*, London 1845, pp. 162, 163. .62
- Titus Tobler, *Beiträge zur medizinischen Topographie von Jerusalem*, Berlin 1855, p. 31. .63
- J. D. Paxton, *Letters on Palestine and Egypt*, Lexington 1839, pp. 271, 277, 280, 181. .64
- Herzog Maximilian in Bayern, *Wanderung nach dem Orient*, München 1839, pp. 175, 202, 206, 235, 244, 245, 262. .65
- J. E. Hanauer, *Walks in and around Jerusalem*, London 1926, pp. 101, 102. .66
- John Kinneer, *Cairo, Petra and Damascus in 1839*, London 1841, pp. 193, 199. .67
- .68 Tobler (no. 63), p. 32.
- .Arce, p. 51 69.
- E. N. G. Masterman, *Hygiene and Disease in Palestine*, London n.d., p. 16. .70
- Ch. de Pardieu, *Excursion en Orient*, Paris 1851, pp. 220-240. .71
- L. A. Frankl, *Nach Jerusalem!*, Leipzig 1858, II, p. 394. .72
- .73 אברהם משה לונץ, לוח ארץ-ישראל, י, ירושלים תרס"ד, עמ' 165.
- .Der Grosse Brockhaus, XIV, Leipzig 1833, p. 385. .74
- F. Quaresmio, *Elucidato Terrae Sanctae historica, theologica, moralis*, Antverpiae 1639, II, pp. 54, 55. .35
- L. Cozza, *Vita e Diarii* (L. Oliger, ed.) (BBB III), .36 Quaracchi 1925, p. 220.
- Idem, *Atti* (E. Castellani, ed.) (BBB IV), I, .37 Quaracchi 1924, p. 123.
- M. Ladoire, *Voyage fait à la Terre Sainte*, Paris 1720, p. 11. .38
- Frederick Hasselquist, *Voyages and Travels in the Levant*, London 1746, pp. 380-381. .38א
- Giovanni Mariti, *Viaggi per l'Isola di Cipro e per la Soria e Palestina*, Lucca 1769, I, pp. 345-365. .39
- .40 נתן שור, תולדות צפת, תל אביב 1983, עמ' 143-145.
- .Arce, pp. 165-167. .41
- M. C-F. Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte*, Paris 1789, I, p. 176. .42
- .Arce, pp. 43, 44. .43
- Cooper Willyams, *A Voyage up the Mediterranean*, London 1802, pp. 151, 155, 157. .44
- R. Des Genettes, *Histoire Médicale de l'Armée d'Orient*, Paris 1835, p. 68. .45
- .46 נתן שור, מסע נפוליאון, לארץ-ישראל, תל אביב 1984, עמ' 42.
- .Des Genettes, p. 75. .47
- .48 שם, עמ' 83.
- .49 שור, נפוליאון, עמ' 94, 103, 104, 106-108.
- .50 שם, עמ' 94.
- C. de la Jonquière, *L'Expédition d'Egypte*, Paris n.d., IV, pp. 574-583. .51
- .De Genettes, p. 111. .52
- .Arce, pp. 44-51. .53
- John Lewis Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822, pp. 532, 533. .54
- Henry Light, *Travels in Egypt, Nubia, Holy Land*, London 1818, pp. 153, 166, 167, 170, 188, 189. .55

תולדות הישוב